

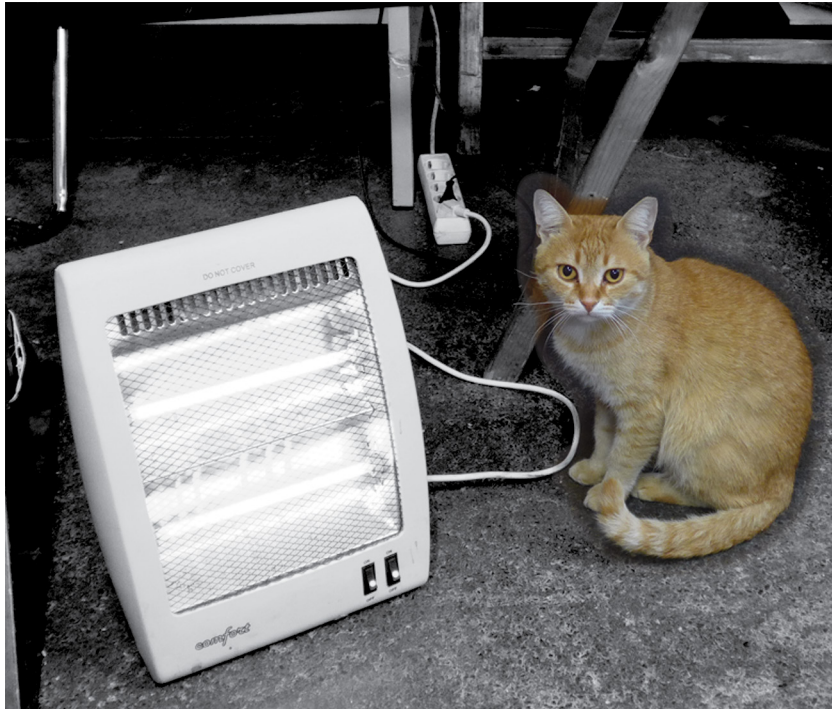

η αξία μελέτης της
παράδοσης κατά τον
Άρη Κωνσταντινίδη
μέσα από το βιβλίο
του "Τα παλιά
Αθηναϊκά σπίτια"

>ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΟΥ ΣΑΒΒΙΝΑ
>ΠΑΠΑΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΛΛΙΟΠΗ
>ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ ΤΑΣΗΣ

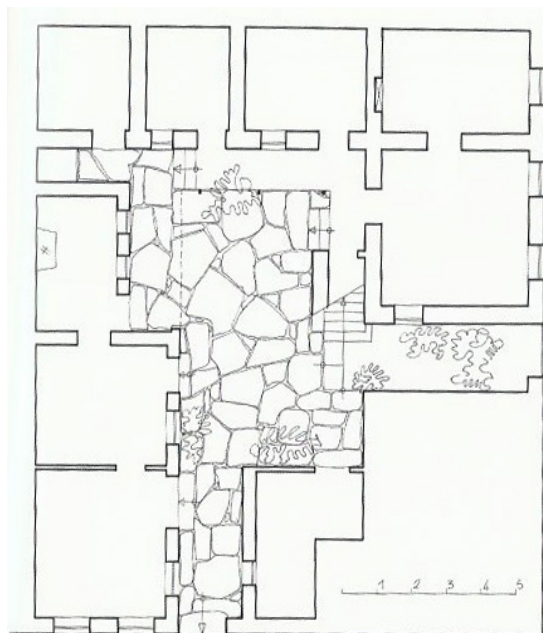
ΔΙΑΛΕΞΗ 10 ΜΑΡΤΙΟΥ 2015

Η διάλεξη αυτή είναι αφιερωμένη στον Πίπη, τον μικρό γάτο του μηχανουργείου, που τα τελευταία χρόνια κρατάει συντροφιά σε όσους ξενυχτάνε δουλεύοντας... και άρα και σε εμάς..

A. περιεχόμενα

A. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	σελ. 03
B. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	σελ. 05
Γ. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΠΟΥ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΑΝ ΤΟΝ ΆΡΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ.....	σελ. 07
Γ.1. 19ος αιώνας: Ο αιώνας της εθνολογικής συνέχειας.....	σελ. 08
Γ.1.1. Η νεοκλασική πολεοδομία ως σύμβολο εθνικής προόδου.....	σελ. 09
Γ.1.2. Νεοκλασική πολεοδομία και κοινωνικές συνθήκες.....	σελ. 11
Γ.2. 20ος αιώνας: Η ισορροπία ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον.....	σελ. 13
Γ.2.1. Περικλής Γιαννόπουλος.....	σελ. 14
Γ.2.2. Επιστροφή στις ρίζες.....	σελ. 16
Δ. Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΆΡΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ.....	σελ. 21
Δ.1. Άρης Κωνσταντινίδης.....	σελ. 23
Δ.2. Ενάντια στον νεοκλασικισμό.....	σελ. 25
Δ.3. Για τη λαϊκή παράδοση.....	σελ. 27
Δ.4. Η Αλήθεια και η Ειλικρίνεια της αρχιτεκτονικής του Άρη Κωνσταντινίδη.....	σελ. 30
Ε. ΤΑ ΠΑΛΙΑ ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΣΠΙΤΙΑ.....	σελ. 31
Ε.1. Η κοινωνία της Αθήνας τον 19ο - 20ο αιώνα.....	σελ. 33
Ε.2. Η Ιστορική αναδρομή της αυλής - πυρήνα.....	σελ. 36
Ε.3. Τα παλιά Αθηναϊκά σπίτια.....	σελ. 40
ΣΤ. ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	σελ. 47
Ζ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....	σελ. 50
Η. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	σελ. 57
Θ. ΠΗΓΕΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ.....	σελ. 61

εικόνα 01: φωτογραφίες του Άρη Κωνσταντινίδη, από το βιβλίο του «Τα Παλιά Αθηναϊκά σπίτια»

B. Εισαγωγή

Η πρώτη μας επαφή με το βιβλίο του Άρη Κωνσταντινίδη "Τα παλιά Αθηναϊκά σπίτια" (εικ. 01) ήταν στο τέταρτο εξάμηνο των σπουδών μας, όπου κληθήκαμε για πρώτη φορά να σχεδιάσουμε ένα συγκρότημα κατοικιών. Το βιβλίο αυτό μας βοήθησε και στο υπόλοιπο των σπουδών μας, ανατρέχοντας κάθε τόσο σε αυτό για να θυμηθούμε τις απλές σχεδιαστικές κινήσεις που μπορούν να δημιουργήσουν ένα βιώσιμο και όμορφο χώρο. Δε μπορούσαμε να κατανοήσουμε πλήρως τι ήταν αυτό που μας έλκυε στις εικόνες των παλιών αθηναϊκών σπιτιών. Μας μάγευε ο λόγος του Άρη Κωνσταντινίδη για την Αρχιτεκτονική και γοητευόμασταν από τις ιδέες του για την κατοικία, ενώ παράλληλα βρίσκαμε μια έλξη στη κατασκευή, στην απλότητα και στη λειτουργικότητα της μορφής του λαϊκού αθηναϊκού σπιτιού, που έλειπε από τα δικά μας βιώματα.

Η ανάγνωση και η επιστροφή στο βιβλίο αυτό γινόταν με ρομαντική διάθεση κάθε φορά και έμενε στην εικόνα των μορφών, δίχως να αντιληφθούμε την "ουσία" της Αρχιτεκτονικής αυτής, που απασχολούσε τόσο πολύ και τον ίδιο τον Άρη Κωνσταντινίδη. Για τον λόγο αυτό, επιλέξαμε να επιστρέψουμε στο βιβλίο για μία ακόμα φορά, μελετώντας το ξανά με μία πιο ώριμη ίσως ματιά. Αυτή τη φορά προσπαθήσαμε να μην παραμείνουμε στις μορφές, αλλά να εμβαθύνουμε περισσότερο και να αντιληφθούμε τι ήταν αυτό που τον ώθησε να μελετήσει τα παλιά λαϊκά αθηναϊκά σπίτια, μια μελέτη που τον βοήθησε στην αντίληψή του περί Αρχιτεκτονικής.

Στην προσπάθειά μας αυτή βρεθήκαμε αντιμέτωπες με έννοιες όπως η «αλήθεια», η «ελληνικότητα», η «παράδοση», η «ειλικρίνεια», που ξεπερνούσαν τη μελέτη μας πάνω στον αρχιτέκτονα Άρη Κωνσταντινίδη και το βιβλίο του "Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια". Πιάνοντας το νήμα της ιστορίας από τον αρχιτέκτονα αυτόν, φτάσαμε πίσω στην ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, όπου συναντήσαμε την ιδέα της ελληνικότητας ως ιδέα διαφοροποίησης από την οθωμανική αυτοκρατορία και ταυτόχρονα ενοποίησης των κατοίκων του νεοσύστατου τότε, ελληνικού κράτους. Ξεκινώντας από εκεί, ανακαλύψαμε πώς οι μεταλλάξεις της έννοιας της «ελληνικότητας» οδήγησαν στη μελέτη της παράδοσης και της λαογραφίας και πώς τελικά μέσα από φιλοσοφικά ρεύματα, όπως αυτό της "επιστροφής στις ρίζες", έφτασε ο Άρης Κωνσταντινίδης να μιλά για Ελληνική Αρχιτεκτονική, την Αλήθεια και την Ειλικρίνεια και να έχει σαφή περιεχόμενα στις έννοιες αυτές.

Η έρευνα αυτή ανοιγόταν σε πολλά πεδία και γρήγορα αντιληφθήκαμε ότι οι ιδέες του Άρη Κωνσταντινίδη αποτελούσαν ένα κομμάτι μίας μεγαλύτερης φιλοσοφικής αναζήτησης που ξεπερνά τα όρια της αρχιτεκτονικής και επαφίεται στον τομέα της πολιτικής, της γλωσσολογίας, της λαογραφίας και της κοινωνιολογίας. Έχοντας αποφασίσει ότι το θέμα της δικής μας έρευνας θα στηριζόταν στο βιβλίο "Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια" ως μέρος της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής εστίασαμε στα στοιχεία της παράδοσης και της κατοικίας και προσπαθήσαμε να ανιχνεύσουμε τη λογική σχέση, που για τον Άρη Κωνσταντινίδη δημιουργεί την πραγματική αρχιτεκτονική. Το τοπίο και το κλίμα μαζί με τους ανθρώπους που έχουν μεταξύ τους δεσμούς αλληλεγγύης θα δημιουργήσουν την αρχιτεκτονική που θα καλύπτει πιο αποδοτικά και ταπεινά τις ανάγκες τους. (εικ. 02)

Η παραπάνω σχέση είναι αυτό που θεωρήσαμε ότι τον γοήτευε, όχι μόνο στα λαϊκά σπίτια της Αθήνας, αλλά και της λαϊκής αρχιτεκτονικής γενικότερα. Για να παρουσιάσουμε όμως, πώς τα παλιά αθηναϊκά σπίτια που μελετά ο Άρης Κωνσταντινίδης στο βιβλίο του καλύπτουν τους παράγοντες που θέτει ο ίδιος, θα χρειαστεί προηγουμένως να αναλύσουμε τις ιδέες του Άρη Κωνσταντινίδη περί τόπου, τοπίου, κλίματος, λαού, μιμνησμού αρχιτεκτονικών στοιχείων κ.α. και γιατί αυτές είναι τόσο σημαντικές στην θεωρία του Άρη Κωνσταντινίδη.

εικόνα 02: οικία στην οδό Θρασυβουλου, αποτυπωμένη από τον φωτογραφικό φακό του Άρη Κωνσταντινίδη

Γ. Εισαγωγή στις έννοιες που απασχόλησαν τον Άρη Κωνσταντινίδη

13.8.88

"Αληθινό είναι και ό,τι έχει προϋπάρξει. Δηλ. Ό,τι έχει προκύψει σε περασμένα χρόνια και το ξαναβρίσκει μια σύγχρονη εποχή, μέσα από δικούς της τρόπους (-και αφού το ίδιο το είχε βρει η παλιά εποχή, με τους δικούς της τρόπους). Και, με άλλα λόγια, ό,τι ξαναζωντανεύει επειδή το κρίνουμε αναγκαίο και ωφέλημα και παραγωγικό.

Και ακόμα:-αληθινό είναι ό,τι χθεσινό το παίρνει το σήμερα για να το δώσει στο αύριο. Που όταν το δεχθεί, θα έχουμε την απόδειξη για... την αληθινή αλήθεια."

7

Κωνσταντινίδης Άρης, Η Αρχιτεκτονική της Αρχιτεκτονικής, Ημερολογιακά σημειώματα 1937-1990, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2011

Γ.1. 19ος αιώνας: Ο αιώνας της εθνολογικής συνέχειας

Ο 19ος αιώνας είναι ο αιώνας του Ρομαντισμού στην Ευρώπη. Ο αιώνας αυτός σκιαγραφεί την αγωνία των χωρών της Ευρώπης να βρουν την "Αλήθεια". Μελέτες γίνονται για να ανακαλύψουν την συνέχεια των λαών στο πέρασμα των χρόνων και μάλιστα να επικυρώσουν το αναλλοίωτο της ιδιοσυγκρασίας τους. Η ιδεολογία του εθνισμού¹ θα σφραγίσει και την πορεία του ελληνικού κράτους την περίοδο αυτή.

Τα χρόνια που ακολούθησαν την απελευθέρωση από την οθωμανική κυριαρχία, η Ελλάδα υιοθετώντας την δυτική άποψη περί συνέχειας του ελληνισμού, προσπαθούσε να βρει μια εγχώρια ελληνική ταυτότητα. Παράλληλα όμως, επιδιώκοντας την σύνδεση και με την Δύση, προσπαθούσε να αναπτύξει και μια σύγχρονη Ευρωπαϊκή ταυτότητα, γεγονός που δεν ήταν πάντα εύκολο, καθώς πολλές φορές (και στο εσωτερικό της χώρας) υπήρχαν αντικρουόμενες απόψεις.

Στο κεφάλαιο αυτό θα δούμε την επιβολή του νεοκλασικού ρυθμού από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, στην προσπάθειά του να συνδεθεί με την Δύση αλλά και με το Αρχαιοελληνικό παρελθόν του. Θα δούμε τον νεοκλασικισμό ως αρχιτεκτονικό ρυθμό της αστικής τάξης και των Ελλήνων της διασποράς καθώς και τις ταξικές διαφορές ανάμεσα σε αυτούς και του ντόπιους. Θα καταλάβουμε λοιπόν, μέσα από αυτή την περιήγηση στην Αθήνα του 19ου αι., (εικ. 03) τους λόγους για τους οποίους ο Άρης Κωνσταντινίδης αντιπύθεται τόσο σθεναρά στον νεοκλασικισμό, όταν αυτός αντιμετωπίζεται ως τμήμα της ελληνικής αρχιτεκτονικής, και γιατί εν τέλει τοποθετεί στον αντίποδα αυτής της θεώρησης τα «Παλιά Αθηναϊκά σπίτια». Ακόμη, θα δούμε πως, δεδομένων των κοινωνικών συνθηκών της εποχής, ανοίγει ο δρόμος για την μελέτη της παράδοσης και τι παρακαταθήκη αφήνει για την μελέτη και το έργο του Άρη Κωνσταντινίδη αργότερα.

εικόνα 03. H.C. Stilling, Αθήνα, Πλατεία Μοναστηρακίου. Υδατογραφία, 1853

1. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι όταν μιλούμε για εθνισμό εκείνη την περίοδο μιλούμε για μία επαναστατική ιδέα της αστικής τάξης, μέσω της οποίας μπόρεσε να επιβληθεί στην ιδεολογία της τότε καθεστηκίας τάξης για την "ελέω θεού βασιλεία", η οποία έχει τις ρίζες της στην Γαλλική επανάσταση. Ο εθνισμός λοιπόν ήταν η ιδεολογία που επένδυσε την νίκη της αστικής-εμπορικής τάξης ενάντια στην βασιλεία και την φεουδαρχία. Στην συνέχεια βέβαια ο εθνισμός έχασε την οικουμενικότητα του και ο σοβινισμός και ο εθνικισμός πήραν τη θέση του. Ο καρπός της μετάλλαξης αυτής φαίνεται τον 20ο αιώνα με την φασιστική Ιταλία και την ναζιστική Γερμανία, αλλά και στην Ελλάδα με την Μεταξική διδασκαλία.

Γ.1.1. Η νεοκλασική πολεοδομία ως σύμβολο εθνικής προόδου

εικόνα 04: Σταμάτιος Κλεάνθης και Eduard Schaubert. Τελικό σχέδιο για τη Νέα Αθήνα, 1833. Μελάνη. Μόναχο.

«Η δημιουργία μιας δυνατής, εθνικής, πολιτιστικής συνείδησης αντιστάθμισε ως ένα σημείο την εύθραυστη φύση του νέου βασιλείου, που αντιμετώπιζε διάφορες φατρίες και στις συχνές, πολιτικές, οικονομικές και διπλωματικές προσβολές. Κύριος ρόλος αυτής της εθνικής συνείδησης ήταν να σφυρηλατήσει μια αίσθηση κοινής ιστορίας, κοινού σκοπού και προορισμού ανάμεσα στους Έλληνες και να προβάλλει στο εξωτερικό μια εικόνα εθνικής ενότητας και κοινής ταυτότητας. Έτσι το έθνος είχε την ευκαιρία να προβάλλει στο εγγύς μέλλον την ιδανική του εικόνα, παρακάμπτοντας το πεζό και προβληματικό παρόν. Ο μύθος της εθνικής ενότητας και του μεγαλείου συμπληρώνει την ιστορία της περιόδου, όντας η βάση όπου στηρίχθηκαν η εθνική εκπαίδευση, η θρησκεία, η πολιτική και η διπλωματία. Και τα πολιτικά γεγονότα με την σειρά τους επηρέασαν τη δημιουργία νέων εθνικών μύθων.»²

Από την αρχή κίχλας του νεοσύστατου κράτους έπρεπε να αποφασιστεί αν θα ακολουθούσαν η αρχαιοελληνική ή η βυζαντινή αίγλη. Από την μία πλευρά συναντούμε τους Φαναριώτες που υποστήριζαν το Πατριαρχείο και επιθυμούσαν την αναβίωση και συνέχεια του Βυζαντίου, με τους ίδιους σε αρχηγικές θέσεις. Από την άλλη, βρίσκουμε τους εμπόρους, την ανερχόμενη προοδευτική αστική τάξη της Ελλάδας, όπου υποστήριζαν τον κλασικισμό, επηρεασμένοι από την ιδεολογία της φιλελεύθερης αστικής τάξης της Ευρώπης. Ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας, η ίδρυση του κράτους, καθώς και οι βαλκανικές αντιθέσεις μετέτρεψαν τις τάσεις αυτές σε εθνικιστικές.³ Τελικά υπερίσχυσε η εμπορική τάξη και η πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτος σχεδιάστηκε νεοκλασικά, την μορφολογία την νικητήριας αστικής τάξης.

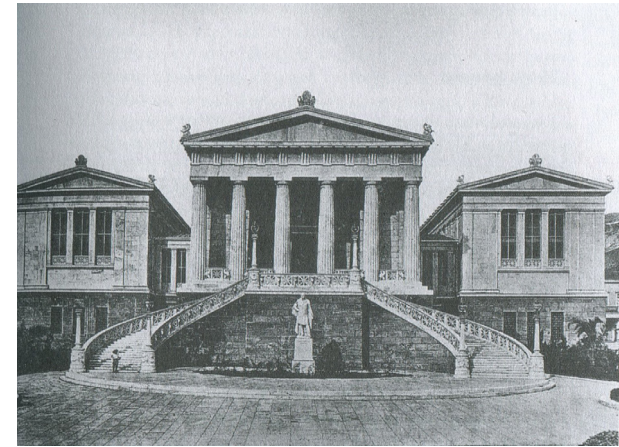
Όπως σημειώνει η Ε. Μπαστέα, το σχέδιο της Αθήνας (εικ. 04) έπρεπε να αναδειξεί την πόλη ως έδρα μιας συγκεντρωτικής, σύγχρονης ευρωπαϊκής μοναρχίας, να τιμήσει τις

2. Ελένη Μπαστέα, Αθήνα 1834-1896: Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση, εκδ. Libro, Αθήνα 2008

3. Κονταράτος Σάββας, Αρχιτεκτονική και παράδοση : Ιδεολογίες, πρακτικές και προβλήματα στη χρήση του αρχιτεκτονικού παρελθόντος, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1986

αρχαιότητες και να ανταποκριθεί στις ανάγκες της υπάρχουσας πόλης και των κατοίκων της.⁴ Το σχέδιο αντικατόπτριζε όχι τόσο την πραγματικότητα, όσο τις φιλοδοξίες του κράτους και της εποχής. (εικ. 05) Ο νεοκλασικός ρυθμός θεωρούνταν ο κρίκος που συνέδεε την αρχαία αρχιτεκτονική με τη γενέτειρά της. Η νεοκλασική αρχιτεκτονική ήταν, δηλαδή, συγχρόνως και διεθνής και εθνικός ρυθμός. Έτσι έχουμε μια παρόμοια αρχιτεκτονική έκφραση σε όλες τις ευρωπαϊκές αποικίες καθώς και σε περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα, αλλά και αργότερα, στα χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου, σχεδιάστηκαν και χτίστηκαν πολλά δημόσια κτήρια. Τα κτήρια αυτά είχαν σ' εκείνα τα χρόνια, όπως και σήμερα, μια αξία περισσότερο συμβολική και λιγότερο πρακτική. (εικ. 06) Κι αυτό φαίνεται από το γεγονός πως «η πολιτική διοίκηση της χώρας πραγματοποιούνταν σε νοικιασμένα σπίτια και απλές κυβερνητικές κατασκευές, που συχνά μοιράζονταν τον χώρο με άλλες λειτουργίες.»⁵ Ο στόχος λοιπόν της αρχιτεκτονικής ήταν περισσότερο να συμβάλλει και να τονώσει ένα αίσθημα εθνικής υπερηφάνειας και να δώσει στην Αθήνα την πολυπόθητη ευρωπαϊκή εικόνα.

εικόνα 05: Θεόφιλος Χάνσεν, η Εθνική Βιβλιοθήκη, γύρω στα 1900. Αθήνα. Συλλογή Ν. Ξανθόπουλου

εικόνα 06: Ηenri Beck, το Βασιλικό Παλάτι και άλλα κτήρια. 1868. Φωτογραφικό αρχείο νεοκλασικής αρχιτεκτονικής, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.

4. Ελένη Μπαστέα, Αθήνα 1834-1896: Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση, εκδ. Libro, Αθήνα 2008

5. Ελένη Μπαστέα, ο.π.

εικόνα 07: άποψη της Αθήνας, γύρω στα 1880.
Φωτογραφικό αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου

Γ.1.2. Νεοκλασική πολεοδομία και κοινωνικές συνθήκες.

Εκείνα τα χρόνια, πέρα από τα δημόσια κτήρια, και αρκετές κατοικίες ακολούθησαν τον νεοκλασικό αρχιτεκτονικό ρυθμό. Από τις σημαντικότερες ιδιωτικές κατοικίες, οι περισσότερες ανήκαν σε πλούσιους έλληνες της διασποράς, που επένδυσαν τα κέρδη των επιχειρήσεών τους σε κτήρια και οικοπέδα της πρωτεύουσας. Ενώ οι ξένοι επισκέπτες επαίνεσαν την κομψότητα της νέας δημόσιας και ιδιωτικής αρχιτεκτονικής, ο τοπικός τύπος εστίαστηκε αντιθέτως στα κοινωνικά προβλήματα και τις σκληρές συνθήκες ζωής που συνεχώς χειροτέρευαν, λόγω της έλλειψης προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας και επαρκούς πολεοδομικής υποδομής.⁶ Αντίστοιχα και ο λαός φαίνεται να κρατούσε, σε πολλές περιπτώσεις, αρνητική στάση απέναντι στα νέα κτήρια, αυτό όμως δεν αφορούσε στην ίδια την αρχιτεκτονική τους, αλλά στην κυβέρνηση και στους πολιτικούς. Γι αυτό και μετά την ολοκλήρωσή τους τα περισσότερα κτήρια έβρισκαν θετική αποδοχή από το κοινό. (εικ. 07)

Εκείνη την περίοδο, η νομοθεσία προήγαγε μια ομοιόμορφη εικόνα στην πόλη. Τα νομοθετικά διατάγματα της περιόδου, οριστικοποιούσαν, ακόμη περισσότερο, τις διαστάσεις ή το σχήμα των οικοπέδων, τις όψεις τους, αν βρίσκονταν σε κεντρικούς οδικούς ή εμπορικούς άξονες (όπως π.χ. η Αθηνάς, η Ερμού, η Πατισίων κ.ά) κ.ά. Αυτό δημιούργησε προβλήματα, καθώς «για να υπάρχει ομοιογένεια στις αστικές κατοικίες, τα φτωχικά σπίτια παραγκωνίστηκαν ή και αγοράστηκαν τα οικοπέδά τους από τους πιο εύπορους γείτονες.»⁷ Ακόμη, εκείνη την περίοδο, πολλά σπίτια κατεδαφίστηκαν ή κατέρρευσαν λόγω παρεμβάσεων στον αστικό χώρο.⁸ Όλες αυτές οι μεταρρυθμίσεις, ακριβώς επειδή επιβλήθηκαν από το κράτος, ενέτειναν την αντιπαράθεση ανάμεσα στους αυτόχθονες και τους ετερόχθονες, μιας και τα συμφέροντα των μεν παραγκωνίστηκαν, ενώ αυτά των δε ενισχύθηκαν.

«Τελικά, η Αθήνα έγινε πόλη του καθενός, μια μικρή πρωτεύουσα με μεγάλα σχέδια και

6. Ελένη Μπαστέα, ο.π.

7. Ελένη Μπαστέα, ο.π.

8. Ελένη Μπαστέα, ο.π.

όνειρα, μια ωχρή αντανάκλαση του αρχαίου εαυτού της και της Πόλης, μια σκονισμένη πολιτεία με άστρωτους δρόμους και γραμμές ιδιοκτησίας που πήγαιναν πίσω στη Τουρκοκρατία, κι ακόμα πιο πίσω στο Βυζάντιο.»⁹

Αυτή ήταν η εικόνα της Αθήνας. Η θεμιτή εικόνα της Αθήνας, που περισσότερο ήθελε να μοιάζει με πόλη-πίνακα. (εικ. 08) «*Η μελλοντική Αθηναϊκή αστική τάξη, τότε, ξεκινούσε από το μηδέν.*»¹⁰ Κι όλο αυτό ήταν πολύ ξένο για όσους είχαν ζήσει στην Αθήνα τα προηγούμενα χρόνια. Από μια αγροτική, κατά βάση, επαρχιακή πόλη (που ήταν ως το 1833) ξαφνικά μεταλλάσσονταν σε αστική μητρόπολη. «*Στην Αθήνα, η κοινωνική μεταλλαγή προς τον αστικό πολιτισμό έγινε με τεχνητό τρόπο.*»¹¹ Σ' εκείνα τα χρόνια οι ταξικές διαφορές ανάμεσα στους έλληνες της διασποράς και τους ντόπιους έγιναν εμφανέστερες και ένα κομμάτι της ιστορίας της Αθήνας, αυτό που αφορούσε στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, αποσιωπήθηκε. Αυτό φαίνεται και από τον Ροΐδη (γνωστό στους σύγχρονούς του και για τον κυνισμό του) που υπογράμμιζε την αντίθεση μεταξύ εξωτερικού και εσωτερικού των κτιρίων και της κουλτούρας στην Αθήνα του φθίνοντας 19ου αιώνα, υπαινισσόμενος ότι η αρχιτεκτονική θα έπρεπε να ακολουθεί τις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, αλλιώς θα παρέμενε δίχως νόημα και λειτουργία.

12

Ο νεοκλασικός ρυθμός λοιπόν, ακριβώς επειδή επιβλήθηκε από το κράτος και δεν πήγασε από τον ίδιο τον λαό, δεν μπορούσε και να καλύψει τις ανάγκες αυτού. Όμοια κριτική θα συναντήσουμε από τον Άρη Κωνσταντινίδη, στην επόμενη ενότητα όπου και θα την αναλύσουμε εκτενέστερα.

εικόνα 08: «Καφενεία όπως αυτά στο Παρίσι» σημειώνει η λεζάντα αυτής της φωτογραφίας που δημοσιεύτηκε σ' ένα αμερικάνικο ταξιδιωτικό βιβλίο. 1903

9. Ελένη Μπαστέα, ό.π.

10. Μπίρης Γ. Μάνος, Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875 - 1925, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2003, σελ.10

11. Μπίρης Γ. Μάνος, ό.π.

εικόνα 09: Άποψη της οδού Αθηνάς, γύρω στα 1900. Αθήνα. Συλλογή Ν. Ξανθόπουλου

Γ.2. 20ος αιώνας: Η ισορροπία ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον

«Το 1896 η Ελλάδα είχε όντως να επιδείξει πολλά επιτεύγματα. Παρά τις πολιτικές και οικονομικές αποτυχίες, είχε διανύσει μια αξιόλογη απόσταση από το 1833. Είχε διεκπεραιώσει εκτεταμένα πολεοδομικά προγράμματα, είχε ξεκινήσει την αναστήλωση και συντήρηση αρχαιοτήτων, είχε βάλει τις βάσεις του συγκοινωνιακού δικτύου και της ελαφριάς βιομηχανίας και είχε διοργανώσει και φιλοξενήσει τους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες με μεγάλη επιτυχία. Μα αν η σχέση της χώρας με την αρχαιότητα και τα αρχιτεκτονικά της επιτεύγματα είχαν βοηθήσει την Ελλάδα να πάρει θέση στο τραπέζι της Ευρώπης, δεν μπορούσαν από μόνα τους να καθορίσουν και τον χαρακτήρα του Νεοέλληνα. Το ελληνικό κράτος έπρεπε να σφυρηλατήσει την ίδια την ταυτότητά του από μόνο του, χωρίς να περιμένει από τους ξένους κριτές να του αποδώσουν ιδιαίτερα προνόμια.»¹² (εικ. 09)

Η Ελλάδα, από τον προηγούμενο αιώνα, ακόμα δεν έχει βρει τις ισορροπίες της ανάμεσα στο δυτικό και το ανατολίτικο παρελθόν της. Σ' αυτό το σημείο θα ασχοληθούμε με την εξελικτική πορεία που ακολούθησε η μελέτη της ελληνικής λαϊκής παράδοσης. Θα περιγράψουμε πώς η έρευνα του Γιαννόπουλου για «αληθινή» ελληνική αρχιτεκτονική θα προσδώσει στο κλίμα και στον τόπο βαρύνουσα σημασία. Το γεγονός αυτό θα στιγματίσει τον τρόπο μελέτης της παράδοσης και την αντίληψη γενικότερα περί ελληνικότητας. Η στροφή προς τον λαό και τη λαϊκή παράδοση-θεωρώντας τον έστω και ωραιοποιημένο- που ξεκίνησε ο Γιαννόπουλος είναι δίχως επιστροφή πια και θα ακολουθήσει με τις αναζητήσεις του Πικιώνη, του μεγάλου δάσκαλου του τοπίου και του λαϊκού ανθρώπου. Οι βάσεις για την εκτίμηση της λαϊκής ανώνυμης αρχιτεκτονικής έχουν τεθεί και ο δρόμος για την μελέτη του Άρη Κωνσταντινίδη είναι ανοιχτός.

12. Ελένη Μπαστέα, Αθήνα 1834-1896: Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση, εκδ. Libro, Αθήνα 2008

"Είναι μεγάλος λόγος να μιλά κανείς για την "ελληνικότητα" ενός έργου. Μεγάλος και ωραίος. Όταν θελήσουμε όμως να καθορίσουμε τι πράγμα είναι αυτή η ελληνικότητα, θα ιδούμε πως είναι και δύσκολος και επικίνδυνος." Σεφέρης

Γ.2.1. Περικλής Γιαννόπουλος (1869 - 1910)

Ο Περικλής Γιαννόπουλος ήταν ο πρώτος που έκανε νύξεις για την λαϊκή παράδοση. Μεγάλος μέρος της κριτικής του βρίσκουμε στη "σχολή" του Πικιώνη και ακόμα περισσότερο στις ιδέες του Άρη Κωνσταντινίδη. Ο Π. Γιαννόπουλος δεν αρκέστηκε στην μελέτη βιβλίων, αλλά λειτουργούσε με την επιτόπια καταγραφή, όπως άλλωστε και ο Κωνσταντινίδης. Ήξερε ότι ήταν μάταιο να περιμένει κανείς κάτι από *"μαρμαρένια σπίτια, τους νεκρούς ανθρώπους, τα Πολυτεχνεία και κάθε τοιαύτα Άσυλα των Πνευματικών Ανιάτων"*.¹³

Ο ίδιος είχε εκφράσει δημόσια την αντιπάθειά του ως προς την σύγχρονή του αρχιτεκτονική. *"Ο βίος εν Ελλάδι είναι υπαίθριος. Οκτώ (αριθ.8) μήνας το έτος ο άνθρωπος ζει ευδαιμόνως εις τον ύπαιθρον. Και επειδή επρελλάθει τόσον ώστε να κάμει σπίτια Γαλλικά, Αγγλικά, Γοθικά, όταν ανάψει ο Ήλιος το καλοκαίρι, την ημέρα μεν ψήνεται και τρελλαίνεται εντός αυτών και των ρούχων του, την δε νύχτα κυλίνεται εις τους δρόμους σαν άστεγος και κάμει ολονυχτία φαμελικώς, καταυλιζόμενος εις τας πλατείας και τα καφενεία..."*. Την φράση αυτή θα επαναλάβει ξανά και ξανά ο Άρης Κωνσταντινίδης.

Η έννοια του τοπίου αποτελεί κεντρικό στοιχείο της ανάλυσης του Π. Γιαννόπουλου. *«Ο Καλλιτέχνης Ήλιος με τον Καιρό θα ξεπλένει την ασχήμια και θα τα φέρει όλα σε μία ομορφιά. Το κλίμα και το τοπίο θα εναρμονίσουν το κτίριο στο περιβάλλον.»*¹⁴

13. Δημήτρης Φιλιππίδης, Νεοελληνική Αρχιτεκτονική, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1984

14. Δημήτρης Φιλιππίδης, ό.π.

εικόνα 10: Πλάκα, σπίτι στην οδό Σέλλεϋ

Ο Π. Γιαννόπουλος προσπαθούσε να βρει την γενεσιουργό δύναμη της ελληνικής παράδοσης και διαφώνουσε με τον μιμητισμό αρχαιοελληνικών μορφών. Εχθρευόταν το εσκεμμένο λευκό των σύγχρονων κτισμάτων που έρχονταν σε αντίθεση με το τοπίο και απέναντι σε αυτή την επιτήδευση αντιπαραβάλλει την απλότητα και ειλικρίνεια της ανώνυμης αρχιτεκτονικής. Οι ιδέες αυτές εμπνέουν αργότερα τους αρχιτέκτονες της δεκαετίας του '30 και αποτελούν κομβικό παράγοντα στην μετέπειτα ανάλυση του Άρη Κωνσταντινίδη περί «αληθινής» αρχιτεκτονικής. (εικ. 10)

Άλλο ένα σημαντικό στοιχείο για την παρακαταθήκη που αφήνει ο Π. Γιαννόπουλος στη μελέτη της λαϊκής παράδοσης είναι το κοινωνικό περιβάλλον που παράγει την αρχιτεκτονική. Για την αρχιτεκτονική αναγέννηση θεωρεί ότι θα πρέπει να συμμετέχει και ο λαός από τον οποίο εμπνέεται. Αντιλαμβάνεται ότι για να μελετήσει και να εξηγήσει πώς θα έπρεπε να είναι η «αληθινή» αρχιτεκτονική, θα όφειλε να εξηγήσει και ζητήματα πέρα από την αρχιτεκτονική και τη λαογραφία.

13.03.1984

«Άγιος ο ελληνικός τόπος, όπου απάνω του ζούμε και στεκόμαστε και διαβαίνουμε και όπου στοχαζόμαστε τα της ζωής και τα της τέχνης του καθένα.

Άγιος ο τόπος, που είναι ελληνικός, με την ιστορία του, με το φως του, με τα βουνά του, με τη δική του θάλασσα, με την ατμοσφαιρική του διαύγεια, που έχει και την πνευματική του τη διαύγεια.

Και όλα άγια, όσα βγάζει και πλάθει ο ελληνικός τόπος. Σε ένα ισορροπημένο μέτρο, σε μια ανεπανάληπτη τελειότητα και με την σοφία του νου και της καρδιάς.

Και άγια όσα περάσανε και φύγανε, μα και όσα ζουν ακόμα. Και όσα μελλοντικά θα δούνε το φως, σε μέρες που θα έρθουνε και που θα έρχονται, ασταμάτητα. Γιατί και οι άνθρωποι κρατάνε, από τα μέσα τους, και από το άγιο του ελληνικού τόπου. Και στα όσα περνάνε από τα χέρια τους... -και στην αρχιτεκτονική τους.»¹⁵

15. Κωνσταντινίδης Άρης, Η Αρχιτεκτονική της Αρχιτεκτονικής, Ημερολογιακά σημειώματα 1937-1990, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2011

Γ.2.2. Επιστροφή στις ρίζες

Γύρω στο 1923, με την συνθήκη της Λωζάνης ανταλλάσσονται πληθυσμοί και περιουσίες ανάμεσα στα νέα ελληνικά και τούρκικα εδάφη. Η Μικρασιατική καταστροφή συμπίπτει με δύο θεμελιακά γεγονότα: την οριστική εξάλειψη του Ελληνικού επεκτατισμού με την κάλυψη της Μεγάλης Ιδέας και την οριστική αποκοπή της Ελλάδας από την Ανατολή. Όπως μετά την ήττα του 1897 έτσι και ύστερα από το 1922 παρατηρείται μια νέα συσπείρωση γύρω από το ιδεολογικό περιεχόμενο του Ελληνισμού.¹⁶ Το κίνημα «επιστροφή στις ρίζες» έχει στο επίκεντρό του την λαϊκή παράδοση. Εκεί, συγκεντρώνονται, στην ουσία, οι φιλοσοφικές και πολιτικές διεργασίες που αναπτύχθηκαν γύρω από το ζήτημα της ελληνικότητας.¹⁷ Όπως σημειώνει ο Σάββας Κονταράτος *"Τότε ακριβώς, όταν η Ελλάδα χάνει τους φυσικούς δεσμούς της με την Ανατολή και ξανοίγεται ολοκληρωτικά προς τη Δύση, στα πλαίσια της προσπάθειας εκσυγχρονισμού αλλά και διατήρησης μίας πολιτισμικής ιδιαιτερότητας, το αίτημα της "ελληνικότητας" προβάλλει επιτακτικό και στην αρχιτεκτονική"*.¹⁸ Ο Ελληνισμός της Ανατολής, με το βαθύ εθνικό του αίσθημα, που μετοίκησε στην Ελλάδα μετά την Μικρασιατική καταστροφή εμπλούτισε τις έννοιες της αρχιτεκτονικής ταυτότητας και της ελληνικότητας.¹⁹ Το μειονέκτημα αυτής της κίνησης και η κριτική που μπορούμε να κάνουμε γι αυτό, είναι πως ενώ το επίκεντρο του βρίσκονταν στην «λαϊκή παράδοση», οι εκφραστές του ήταν ουσιαστικά αποκομμένοι από τον «λαό».

Ο Αριστοτέλης Ζάχος, μακεδονίτικης καταγωγής, έζησε σε μία περίοδο Εκλεκτικισμού, όπου απέναντι στα πρότυπα της Γαλλικής αρχιτεκτονικής προέβαλλε την ντόπια λαϊκή αρχιτεκτονική.²⁰ Ο Α. Ζάχος θεωρεί την βυζαντινή κατοικία φυσικό πρόγονο της παραδοσιακής και αποφεύγει συνειδητά την τούρκικη ορολογία, ώστε να μην υπάρχει

εικόνα 11: ο μητροπολιτικός ναός του Αγίου Νικολάου στο Βόλο, έργο του Αριστοτέλη Ζάχου

16. Δημήτρης Φιλιππίδης, Νεοελληνική Αρχιτεκτονική, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1984

17. Δημήτρης Φιλιππίδης, ό.π.

18. Κονταράτος Σάββας, Αρχιτεκτονική και παράδοση : Ιδεολογίες, πρακτικές και προβλήματα στη χρήση του αρχιτεκτονικού παρελθόντος, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1986

19. Δημήτρης Φιλιππίδης, Νεοελληνική Αρχιτεκτονική, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1984

20. Δημήτρης Φιλιππίδης, ό.π.

εικόνα 12: Άγγελική Χατζημικάλη, Άποψις των Ιωαννίνων

υπόνοια συσχέτισης τούρκικης και παραδοσιακής ντόπιας αρχιτεκτονικής.²¹ Η μελέτη του αυτή για το λαϊκό σπίτι ήταν και η σημαντικότερη προσφορά του στην γενική έρευνα της λαϊκής ανώνυμης αρχιτεκτονικής. Για γενιές ολόκληρες λαογράφοι και ερευνητές της ανώνυμης αρχιτεκτονικής, όπως ο Πικιώνης και ο Κωνσταντινίδης θα αναφέρουν τις βασικές θέσεις του Α. Ζάχου "Πάντα θα τονίζεται η σημασία του κεντρικού συνθετικού στοιχείου, του πλιακού, πάντα θα υπογραμμίζεται η εσωτερική λαμπρότητα και μεγαλοπρέπεια του σπιτιού και θα γίνονται σαφείς νύξεις για τη βυζαντινή και αρχαιοελληνική προέλευση της τυπολογίας του σπιτιού."²²

Την περίοδο αυτή θα παρατηρήσουμε την συλλογή στοιχείων παραδοσιακών οικημάτων και παραδοσιακών αντικειμένων, που θα βοηθήσει σιγά σιγά στην μελέτη και κατηγοριοποίηση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. (εικ. 12) Στο έργο της λαογράφου Α. Χατζημικάλη φαίνονται ξεκάθαρα οι επιρροές των ιδεών του Α. Ζάχου. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια της στο βιβλίο «Σκύρος»²³, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1925, όπου γράφει: "Τα χαρακτηριστικά του λαϊκού σπιτιού είναι εθνικά. Η δύναμή τους στηρίζεται στην παράδοση και στη ζωή της φυλής [...] βασική διάταξη του ελληνικού σπιτιού, παρά μόνο σε λεπτομέρειες, γιατί οι βιοτικές ανάγκες, ο τρόπος ζωής, τα ήθη και τα έθιμα έμειναν σχεδόν τα ίδια στις διάφορες εποχές. Η ελληνική ζωή στα χρόνια μετά την άλωση δεν είναι παρά συνέχεια της βυζαντινής. Έτσι και το σπίτι, όπως και η τέχνη των τελευταίων χρόνων με όλες τις ξενικές επιδράσεις δεν είναι παρά συνέχεια της βυζαντινής".²⁴ Στη δουλειά της Α. Χατζημικάλη θα παρατηρήσουμε την ιδεολογική συνέχεια που διέπει όσους ασχολήθηκαν με την παράδοση και την ανώνυμη αρχιτεκτονική.²⁵

21. Δημήτρης Φιλιππίδης, ό.π.

22. Δημήτρης Φιλιππίδης, ό.π.

23. Χατζημικάλη Αγγελική, Σκύρος, Τύποις Π. Γ. Μακρής & Σια, Αθήνα 1925

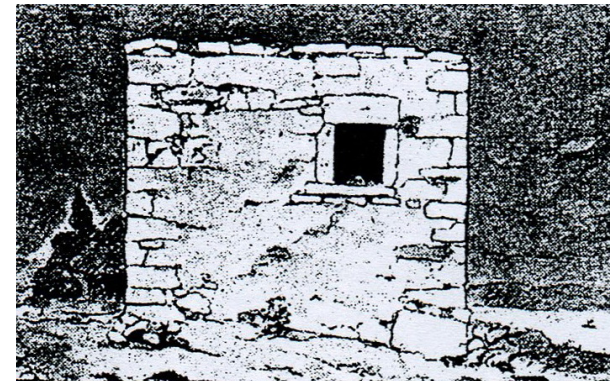
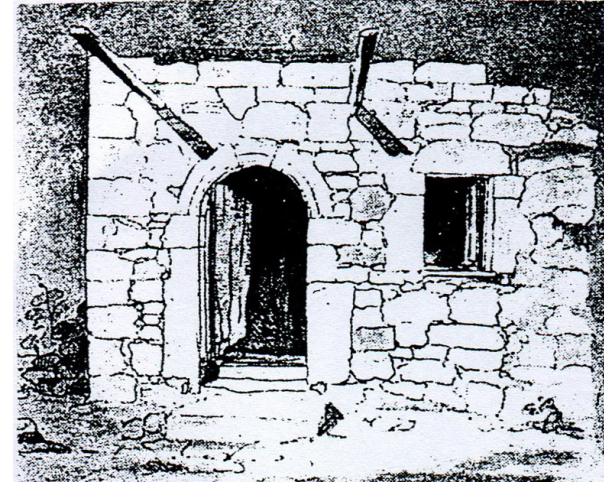
24. Δημήτρης Φιλιππίδης, Νεοελληνική Αρχιτεκτονική, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1984

25. Δημήτρης Φιλιππίδης, ό.π.

Δημήτρης Πικιώνης (1887 - 1968)

Ο Δ. Πικιώνης κράτησε μια κριτική στάση απέναντι στο μοντέρνο κίνημα. Αρχικά εκτίμησε την αυστηρότητα, την απλότητα και την γεωμετρία του καθολικού σχήματος του νέου ρεύματος. Σύντομα όμως διαπίστωσε ότι «*η αναγωγή σε πρότυπο της εκτός συνόρων έντεχνης αρχιτεκτονικής μας απομακρύνει από την αληθινή μας ταυτότητα ως λαού*» και ότι «*το οικουμενικό πνεύμα πρέπει να συντεθεί με το πνεύμα της εθνότητας για να επιτευχθεί ο εξανθρωπισμός της αρχιτεκτονικής*».²⁶ Εδώ παρατηρούμε την ανάγκη του Πικιώνη να ταυτισθεί μέσω της έννοιας του «έθνους» με αυτό που σχεδίαζε και με αυτό που αντιλαμβάνονταν ο ίδιος ως αρχιτεκτονική.

Στα κείμενα του Πικιώνη, βρίσκουμε συνεχώς το ζήτημα «*της θρησκείας, της οικογένειας, της πατρίδας*»²⁷. Στις αναλύσεις του για το αρχαίο παρελθόν περνάει μέσα από χώρους θρησκευτικής λατρείας. Το ζήτημα της παράδοσης όμως, φαίνεται να τον απασχόλησε περισσότερο απ' όλα. Κι όχι μόνο στο επίπεδο της αρχιτεκτονικής, αλλά στο σύνολό της. Άλλωστε, κατά τον Πικιώνη, η ελληνική αρχιτεκτονική είναι άμεσα συνυφασμένη με την παράδοση του εκάστοτε τόπου (νησί ή βουνό) και στο σύνολό της με μια εθνική παράδοση.²⁸ (εικ. 13) Επαινεί την λαϊκή τέχνη και μας παροτρύνει να μελετήσουμε την ζωή του αγρότη για να βρούμε την αλήθεια της λαϊκής τέχνης. Στον τρόπο με τον οποίο τοποθετεί το ζήτημα της παράδοσης, εντοπίζουμε κοινά στοιχεία με τον Άρη Κωνσταντινίδη μιας και ψάχνει και ο ίδιος για την «*ουσία της παράδοσης*»²⁹, καταδικάζοντας τα ξενόφερτα σχήματα, αλλά και θεωρώντας πως η μη βαθιά κατανόηση της παράδοσης οδηγεί στο κράτημα μόνο του εξωτερικού περιβλήματος, το οποίο φυσικά δεν μπορεί να υποκαταστήσει την πραγματική παράδοση.³⁰ Κατά τον Άρη Κωνσταντινίδη ο Πικιώνης τελικά δεν κατάφερε να απαλλαγεί απ' αυτό που όριζε παραπάνω ως πρόβλημα, αντιγράφοντας τελικά τα εξωτερικά περιβλήματα, φτιάχνοντας μια πόλη - σκηνογραφία του παρελθόντος.

εικόνα 13: Σκίτσα του Πικιώνη από την λαϊκή αρχιτεκτονική της Αίγινας

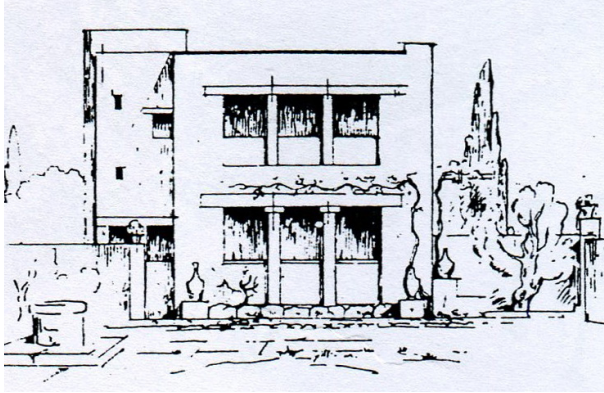
26. Γιαννικοπούλου Λυδία, Ο κριτικός τοπικισμός στην Ελλάδα, Αθήνα, Δεκέμβρης 1989

27. Πικιώνης Δημήτρης, Κείμενα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987

28. Πικιώνης Δημήτρης, ό.π.

29. Πικιώνης Δημήτρης, ό.π.

30. Πικιώνης Δημήτρης, Κείμενα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987

εικόνα 14: Πικιώνης Δ., Οικία Καραμάνου, 1926

Ο Δ. Πικιώνης θεωρεί πως αρχιτεκτονική είναι «η συμβολική έκφραση της εσωτερικής του κάθε λαού πραγματικότητας»³¹ γι αυτό και έχει ιδιαίτερο νόημα η κάθε διαφορετική αρχιτεκτονική τάση, σε κάθε διαφορετικό τόπο, στην κάθε διαφορετική εποχή. (εικ. 14) Κατά τον ίδιο, η ελληνική παράδοση είναι ιδιαίτερη λόγω της γεωγραφικής της θέσης, εμπεριέχοντας στοιχεία από την Δύση και την Ανατολή, αλλά και από τον Βορρά και τον Νότο.³² Θεωρεί αξιόπαινο ότι έχει μείνει, ανά τον κόσμο, από τους αρχαίους πολιτισμούς, έχοντας μεταλλαχθεί μεν, αλλά έχοντας καταφέρει να επιβιώσει διατηρώντας τα ξεχωριστά πολιτιστικά του στοιχεία. Τέλος, όντας αφοσιωμένος στην φύση κατακρίνει την ανοικοδόμηση της Αθήνας που, κατά τον ίδιο, κατέστρεψε τόσο το φυσικό τοπίο της Αθήνας.³³

«Αν η μορφή θα είναι καινούρια ή παλιά, τούτο θα το ορίσουν τα στοιχεία της πραγματικότητας, κι ιδιαίτερα η ύλη του έργου. Μα παλιά δεν πρέπει να 'ναι από απομνημόνευση. Ούτε καινούρια χωρίς μνήμη. Η αναγωγή της μορφής στην ουσιαστικότητα της παράδοσης είναι έργο - όπως είπε ορθά ένας φιλόσοφος - μνήμης και αμνησίας μαζί.»³⁴

31. Πικιώνης Δημήτρης, ό.π.

32. Πικιώνης Δημήτρης, ό.π.

33. Πικιώνης Δημήτρης, ό.π.

34. Πικιώνης Δημήτρης, ό.π.

Δ. Η θεωρητική προσέγγιση του Άρη Κωνσταντινίδη

*Φύση, τοπίο, αρχιτεκτονικό έργο: -μία "τριαδική
ένωση", ένα "τριαδικό πλέγμα", ένας "τριαδικός
κανόνας"*

Κωνσταντινίδης Άρης, Η Αρχιτεκτονική της Αρχιτεκτονικής,
Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2013

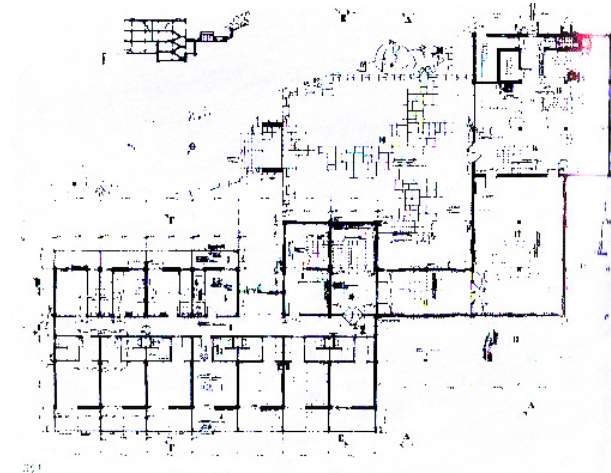
Στο προηγούμενο κεφάλαιο περιγράψαμε με ποιους τρόπους και για ποιους λόγους ο νεοκλασικισμός έφτασε να θεωρείται «ελληνικός ρυθμός». Επίσης, αναφερθήκαμε σε αρχιτέκτονες και φιλοσοφικά ρεύματα που προσπάθησαν να περιγράψουν και να ορίσουν τι αποτελεί την ελληνική παράδοση. Όλο αυτό το παρελθόν έχτισε το ιδεολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο στηρίχτηκε ο Άρης Κωνσταντινίδης για να περιγράψει τις δικές του ιδέες για την παράδοση και την αρχιτεκτονική. Το βιβλίο που εξέδωσε το 1950 «Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια» αποτελεί τμήμα αυτής της περιγραφής. Πριν όμως φτάσουμε στο βιβλίο, θα πρέπει πρώτα να αποσαφηνίσουμε τις ιδέες και το λεξιλόγιο του Άρη Κωνσταντινίδη για την αρχιτεκτονική, ώστε να είναι σαφής η προσφορά της μελέτης του στον γενικότερο προβληματισμό γύρω από την παράδοση και την αρχιτεκτονική.

Δ.1 Άρης Κωνσταντινίδης (1913-1993)

Καθ' όλη την διάρκεια της ζωής του, ο Άρης Κωνσταντινίδης μιλούσε για το τοπίο και εξέταζε την αρχιτεκτονική μέσα από την φύση. Παρ' όλ' αυτά, δεν θα πρέπει να ιδωθεί ως ένας απλός φυσιολάτρης, καθότι με τον όρο αυτό, μόνο ελλιπώς θα μπορούσε να περιγραφεί ένας μελετητής-αρχιτέκτονας σαν αυτόν. Στα λόγια του εύκολα βρίσκουμε στοιχεία που μαρτυρούν την ύπαρξη ενός «πνεύματος του τόπου» (genius loci), στοιχεία «κριτικού τοπικισμού», αλλά και στοιχεία μοντερνισμού. Θα μπορούσαμε να πούμε πως έχουμε να κάνουμε με έναν εκπρόσωπο του ελληνικού νεορομαντισμού, που διαλαλεί τις αρετές μιας απόλυτα παρωχημένης κοινωνικής συνθήκης. Το ζήτημα όμως που εγείρεται από μία τέτοια ερμηνεία είναι ότι αδυνατούμε να εξηγήσουμε την «επαναστατικότητα του Άρη Κωνσταντινίδη, που διαφοροποιείται έντονα από τη

συντηρητική πτέρυγα της «επιστροφής στις ρίζες», κρατώντας μια αμφιλεγόμενη στάση απέναντι σε αυτή την όποια παράδοση και παραμένοντας, πάνω απ' όλα, ένας κατ' εξοχήν δημιουργός»¹, που ανακαλεί το παρελθόν για να δημιουργήσει στο παρόν. Που η αρχιτεκτονική του άποψη δεν περιορίζεται στις υπάρχουσες θεωρίες, αναλύσεις ή ρεύματα, αλλά εξελίσσεται.(εικ. 15)

Ο Άρης Κωνσταντινίδης μιλούσε για την παράδοση με έναν απλό και συγχρόνως ρεαλιστικό τρόπο, κατά την γνώμη μας. Σημαντική επιρροή στην θεωρία του περί αρχιτεκτονικής άσκησε ο λόγος πλήθους διανοούμενων και φιλοσόφων. Βλέπουμε στα κείμενά του αναφορές στον Adolf Loos, στον Mies Van De Rohe, στον Σολωμό, στον Περικλή Γιαννόπουλο κ.α. Επίσης, στον λόγο του Άρη Κωνσταντινίδη, εντοπίζουμε μεγάλη συνάφεια με τον λόγο φιλοσόφων και ανθρώπων του πνεύματος, τόσο εντός Ελλάδος, όσο και εκτός, που μπορεί να μην αναφέρονται σε κάποιο γραπτό του. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τις ιδέες του Γερμανού φιλοσόφου Schopenhauer στο βιβλίο του «*The word as will and idea*»², για τη φύση και την αρχιτεκτονική. Όσον αφορά στα ελληνικά αρχιτεκτονικά-φιλοσοφικά ρεύματα, μεγαλύτερη συνάφεια βρίσκουμε στις ιδέες του Άρη Κωνσταντινίδη και του κινήματος «επιστροφή στις ρίζες». Ο ίδιος αμφισβητούσε τον ρομαντισμό με τον οποίο έβλεπαν οι υποστηρικτές του κινήματος αυτού το λαϊκό κοπιαστικό βίο. Δεν έψαξε σύμβολα και ήρωες που θα μετατόπιζαν την παράδοση και την αρχιτεκτονική σε θεϊκή- μεταφυσική διάσταση. Αντίθετα, η «αλήθεια» στην αρχιτεκτονική των λαϊκών ανθρώπων, για τον Άρη Κωνσταντινίδη, πηγάζει από τον κοπιαστικό, δύσκολο και άσχημο τρόπο ζωής τους, ιδωμένο κάτω από το πρίσμα του ανθρώπινου μόχθου και του πραγματικού. Για να γίνει αντιληπτή η ιδιαίτερη οπτική του Άρη Κωνσταντινίδη περί αρχιτεκτονικής σε αντίθεση με τις προηγούμενες, θα δανειστούμε τη περιγραφή του κ. Ζήση Κοτιώνη στο βιβλίο του "Η τρέλα του τόπου". Εκεί, βρίσκουμε τον Δ. Πικιώνη σκυμμένο στη γη, όχι όμως για να την αγκαλιάσει, αλλά για να δείξει υπακοή στον μυστικισμό του σύμπαντος. "*Το σκύψιμο αυτό πρέπει*

εικόνα 15: Μελέτη του Ά.Κωνσταντινίδη για το «Ξενία» Άνδρου

1. Φιλιππίδης Δημήτρης, Πέντε δοκίμια για τον Άρη Κωνσταντινίδη, εκδόσεις Libro, Αθήνα 1997

2. [...]Works of architecture have further quite a special relation to light; they gain a double beauty in the full sunshine, with the blue sky as a background, and again they have quite a different effect by moonlight. Therefore, when a beautiful work of architecture is to be erected, special attention is always paid to the effects of the light and to the climate. The reason of all this is, indeed, principally that all the parts and their relations are only made clearly visible by a bright, strong light; but besides this I am of opinion that it is the function of architecture to reveal the nature of light just as it reveals that of things so opposite to it as gravity and rigidity. [...]

Arthur Schopenhauer, The word as will and idea, R. B. Haldane, J. Kemp, M.A., εκδόσεις Kegan Paul, Trench, Tröbner & Co, Λονδίνο 1909

Εικόνα 16: Ερνέστου Τσίλλερ, Το μέγαρος Α. Δελγιώργη, στη γωνία Ακαδημίας και Κανάρη

να αναγνωριστεί ως πράξη υπακοής σε έναν κόσμο που ερμητικά φυλάει ένα πολύτιμο μουσικό λίγο πριν από την απώλειά του".³ Ενώ, ο Άρης Κωνσταντινίδης στέκει όρθιος και κοιτά τον τόπο και τα μουσικά του σαν ίσος, ή "στα μάτια", γιατί για αυτόν ο τόπος είναι κομμάτι του ανθρώπου, αφού κοινωνία και φύση αλληλοτροφοδοτούνται. Αυτή την ισορροπία αναζητά μέσα από την μελέτη του για τον τόπο. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Ζ. Κοτιώνης: "Για τον Άρη Κωνσταντινίδη η διαδικασία της ενσωμάτωσης, στο φυσικό τοπίο γίνεται με το σώμα του ανθρώπου σε ριζικά όρθια θέση"⁴

Δ.2 Ενάντια στον νεοκλασικισμό

Όπως είδαμε στη προηγούμενη ενότητα, ένα πολύ μεγάλο μέρος της Αθήνας, αλλά και ευρύτερα της Ελλάδας, σχεδιάστηκε νεοκλασικά. Πέρα από τα δημόσια κτίρια, και πολλές κατοικίες χτίστηκαν, από Έλληνες της διασποράς, που επέστρεψαν στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, σε νεοκλασικό ρυθμό. Ακόμη, νεοκλασικές όψεις συναντούσαμε και σε φτωχικές κατοικίες, που ήθελαν όμως να μοιάζουν με αρχοντικά (εικ. 16,17). Στην εποχή του Άρη Κωνσταντινίδη λοιπόν, ένα μεγάλο μέρος της δομημένης Αθήνας ήταν, ή έμοιαζε, νεοκλασικό. Για την κοινή γνώμη και για πολλούς αρχιτέκτονες ακόμα, ο ρυθμός αυτός ήταν ο "ελληνικός ρυθμός", για τον Άρη Κωνσταντινίδη ήταν ένας ξενόφερτος ρυθμός που «τα φέρανε οι Βαυαροί με τον Όθωνα».⁵ Για την εποχή εκείνη, όπως αναφέραμε, ο νεοκλασικισμός ήταν συνυφασμένος με την Ευρώπη. Για τον Άρη Κωνσταντινίδη όμως ήταν λόγος για τον οποίο η Ελλάδα έχασε την πολιτισμική της ταυτότητα. Όπως λέει χαρακτηριστικά:

"Ε, από τότες πήρε στραβό δρόμο η αρχιτεκτονική στον τόπο μας. Το ξένο "αίμα" που

3. Κοτιώνης Ζήσης, Η τρέλα του τόπου- Αρχιτεκτονική στο ελληνικό τοπίο, Εκδόσεις Εκκρεμές, Αθήνα 2004

4. Κοτιώνης Ζήσης, ο.π.

5. Κωνσταντινίδης Άρης, Η Αρχιτεκτονική της Αρχιτεκτονικής, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2013

μπήκε στις φλέβες μας, νόθεψε την υπόστασή μας. Πού και η νοημοσύνη μας και η ψυχή μας πήρανε δρόμους σφαλερούς, ...χωρίς να το πάρουμε χαμπάρι. Αν δεν το θελήσαμε κιόλας: - να μιμηθούμε τους "Φράγκους", για να πλησιάσουμε την Ευρώπη. Και ξεφυτρώσανε οι ξενομανίες και οι ξενολατρίες και οι ξενότροποι "σχηματισμοί". Με τη δολοφονική γοητεία τους. Και για να θαμπώσει η ματιά μας. Και για να ρίζουμε τη μαύρη πέτρα στις αιώνιες ρίζες μας, που δεν τις είχαμε απαρνηθεί ούτε στα 400 χρόνια της Τουρκοκρατίας.»⁶

Το γεγονός όμως πως ο ρυθμός αυτός είναι «ξενόφερτος», δεν είναι ο μόνος λόγος που ο Άρης Κωνσταντινίδης κατακρίνει τον νεοκλασικισμό. Αυτό που τον απασχολούσε περισσότερο ήταν το γεγονός πως αντιμετώπιζονταν ως κομμάτι της ελληνικής αρχιτεκτονικής, συνεπώς και ως κομμάτι της ελληνικής ιστορίας. Ήδη στην εποχή του, έτεινε να εξαφανιστεί από την ελληνική ιστορία η αρχιτεκτονική που αφορούσε στα κατώτερα στρώματα και μαζί με αυτήν και όλη η λαϊκή παράδοση. Αυτό ήταν που ενοχλούσε τόσο τον Άρη Κωνσταντινίδη και αυτός ήταν και ο λόγος που έγραψε το βιβλίο του «Τα Παλιά Αθηναϊκά σπίτια». Αυτό φαίνεται και από την σκέψη του: *"Η αρχιτεκτονική υπήρχε μέσα στην καθημερινή ζωή."*⁷, που συναντούμε τον Γενάρη του 1937 στα αυτοβιογραφικά του σημειώματα. Γενικά, για τον Άρη Κωνσταντινίδη η «πραγματική» ιστορία, περνούσε μέσα από την μελέτη της λαϊκής παράδοσης. Στο έργο του, μελέτησε τις πιο απλοϊκές, τις πιο ευτελείς μορφές ψάχνοντας (και βρίσκοντας) σε αυτές την «ουσία» της αρχιτεκτονικής.

«Στα παλιά χτίσματα που ανήκουν σε ό,τι κρατάει τον χαρακτηρισμό ΑΝΩΝΥΜΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ και όπου σ' αυτά τα χτίσματα της ανώνυμης αρχιτεκτονικής είναι αδιάσειστα ευδιάκριτο το αληθινό ανάστημα της μιας ή άλλης εποχής. Κι όπως το καθένα από αυτά τα ανώνυμα αρχιτεκτονήματα δίνει, μέσα από μίαν εσωτερική δύναμη, τις πιο ζωντανές μορφές στα πιο σημαντικά πράγματα της ζωής και μέσα στα πλαίσια που ορίζουνε το κλίμα, ο άνθρωπος, ο χρόνος στον συγκεκριμένο κάθε φορά τοπικό χώρο.»⁸

Εικόνα 17: Αναστ. Μεταξά, η έπαυλη Douai του Κάρολου Μέρλιν, στη γωνία της λεωφόρου Βασ. Σοφίας και Ακαδημίας

6. Κωνσταντινίδης Άρης, Η Αρχιτεκτονική της Αρχιτεκτονικής, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2013

7. Κωνσταντινίδης Άρης, ο.π.

8. Κωνσταντινίδης Άρης, Για την Αρχιτεκτονική, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011

Εικόνα 18: αγρότης σε ραστώνη μετά τη δουλειά, από το φωτογραφικό αρχείο του Α. Κωνσταντινίδη

Στην αναζήτησή του για την αληθινή αρχιτεκτονική ο Άρη Κωνσταντινίδης απέναντι στη μνημειακή και μιμητική αρχιτεκτονική θα αντιπαραβάλει την απλότητα και την ειλικρίνεια της λαϊκής αρχιτεκτονικής. Ο ίδιος πίστευε ότι οι ανθρώπινες ανάγκες, που θα καλύψει η Αρχιτεκτονική, είναι ίδιες στους αιώνες, αλλά οι μορφές που παίρνει κάθε φορά, πρέπει να συνάδουν με την εποχή και όχι να μιμούνται το παρελθόν ή να αναπαράγουν μία συγκεκριμένη μορφολογία. Με άλλα λόγια, εναντιωνόταν τόσο στην αναπαραγωγή του εκλεκτικισμού, που ήταν η συνήθης πρακτική της αρχιτεκτονικής της εποχής, όσο και στον μιμητισμό παραδοσιακών στοιχείων. Αυτή η ιδέα θα τον ακολουθήσει σε όλο του το έργο και θα μετατραπεί σε αναζήτηση για την αληθινή αρχιτεκτονική, για "το κοινό και το κύριο" του Σολωμού, που αναφέρει συνεχώς στην καταγραφή της σκέψης του.

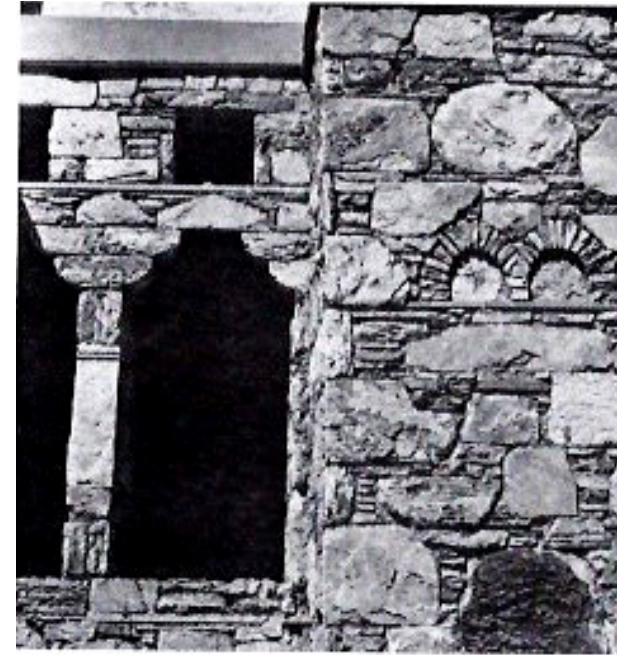
Δ.3 Για τη λαϊκή παράδοση

Ο Άρης Κωνσταντινίδης προσπαθώντας να σκιαγραφήσει και να περιγράψει την σύγχρονη παράδοση, φωτογραφίζει την λαϊκή έκφραση.(εικ. 18) Στην προσπάθειά του να απεμπλακεί από τους συμβολισμούς και τις ιδεολογίες που υπήρχαν στην μέχρι τότε αντίληψη για την παράδοση, όπως περιγράφηκαν από το κίνημα «επιστροφή στις ρίζες», κατάφερε να δομήσει τη δική του αντίληψη για αυτήν. Η παράδοση για τον Άρη Κωνσταντινίδη τροφοδοτείται από την καθημερινότητα και δεν είναι μία παράπλευρη σπουδή της αρχιτεκτονικής, αλλά ο πηγαίος και αυθεντικός τρόπος να δημιουργείς στο σήμερα για το σήμερα. Μας καλεί να ξεχάσουμε το παρελθόν και να χτίσουμε με βάση τις ανάγκες μας. Να αποδεσμευτούμε από τις ακαδημαϊκές ιδέες περί «ωραίου» και «σωστού». Ο ίδιος πιστεύει πως υπάρχουν διαχρονικές ανθρώπινες ανάγκες και η «αληθινή» αρχιτεκτονική καλείται να καλύψει αυτές τις ανάγκες. «[...]Μόνο που οι ουσιαστικές και αληθινές ανάγκες στέκουν αμετάβλητες αιώνες. Ότι δηλαδή η

αρχιτεκτονική "εφευρέθηκε" για να καλύπτει το ανθρώπινο κορμί, μια και δεν γίνεται να ζούμε, στο όποιο τοπίο, γυμνοί και ακάλυπτοι και, λοιπόν, ΑΣΤΕΓΟΙ[...].»⁹

Όπως επισημαίνει ο Δ. Φιλιππίδης, ο Άρης Κωνσταντινίδης εντοπίζει δύο διαφορετικές, αλλά εξίσου ανάρμοστες συμπεριφορές απέναντι στην λαϊκή αρχιτεκτονική, εκείνη του «εραστή» κι εκείνη του «ελεήμονα».¹⁰ Στην πρώτη περίπτωση, ο δημιουργός είναι αχόρταγος και απομυζεί από το παρελθόν στοιχεία της λαϊκής αρχιτεκτονικής αναπαράγοντάς τα αυτούσια στο σήμερα, δημιουργώντας σκηνογραφίες. Στην δεύτερη περίπτωση, ο δημιουργός χαρακτηρίζεται από μια «ταξική συμπάθεια προς τον λαό», που μοιάζει με ελεημοσύνη, και που στο τέλος φτάνει μέχρι και να δημιουργήσει ειδικό μουσείο που θα διαφυλάξει την κληρονομιά. Στην περίπτωση του «εραστή» τοποθετείται ο Δ. Πικιώνης, ο οποίος επαναφέρει αυτούσια στοιχεία του παρελθόντος στα έργα του (εικ. 19) και στην δεύτερη περίπτωση, την Α. Χατζημιχάλη, που αντιμετωπίζει την λαϊκή αρχιτεκτονική λαογραφικά και μουσειακά.

Σε αντίθεση με την ισχύουσα κυρίαρχη άποψη που επικρατούσε την εποχή εκείνη στους ακαδημαϊκούς κύκλους, ο Άρης Κωνσταντινίδης θεωρούσε τα φτωχικά κτίσματα ως φορείς αληθινής αρχιτεκτονικής. «(...) τα παλιά χτίσματα που ανήκουν σε ότι κρατάει τον χαρακτήρισμό ΑΝΩΝΥΜΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ και όπου σ' αυτά τα χτίσματα της ανώνυμης αρχιτεκτονικής είναι αδιάσειστα ευδιάκριτο το αληθινό ανάστημα της μιας ή άλλης εποχής.»¹¹ Μπορούσε να διακρίνει πίσω από τη φτώχεια και την κακή συντήρηση του κτίσματος, την εφευρετικότητα, την ταπεινότητα, το μέτρο της κατασκευής και κυρίως, την αναγκαιότητα της αρχιτεκτονικής για την κάλυψη αναγκών διαβίωσης και όχι για την κοινωνική επίδειξη. Θα έρθει να μιλήσει για την "αρχιτεκτονημένη κατάσταση"¹² και τις εφήμερες κατασκευές, για να υποστηρίξει την άποψή του. Στην αναζήτησή του βρήκε την αληθινή αρχιτεκτονική στα «δοχεία ζωής», τα οποία στέκουν "εφήμερα στη χρήση τους, αλλά αιώνια στο ουσιαστικό τους νόημα."¹³ Αυθεντικά κτίσματα, τα οποία προσπάθησε να βρει για να μελετήσει και ταυτόχρονα να σχεδιάσει.

Εικόνα 19: Δ. Πικιώνης, λεπτομέρεια τοίχου Λουμπαρδιάρη, όπου φαίνεται η επαναφορά στοιχείων από το παρελθόν σε «μοντέρνα» κτίρια

9. Κωνσταντινίδης Άρης, Η Αρχιτεκτονική της Αρχιτεκτονικής, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2013

10. Φιλιππίδης Δημήτρης, Πέντε δοκίμια για τον Άρη Κωνσταντινίδη, εκδόσεις Libro, Αθήνα 1997 11. Κωνσταντινίδης Άρης, Σημερινή αρχιτεκτονική και ανώνυμη παράδοση, Για την αρχιτεκτονική- δημοσιεύματα σε εφημερίδες, σε περιοδικά και σε βιβλία 1940-1982, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011

12. Κωνσταντινίδης Άρης, ο.π.

Εικόνα 20: Α. Κωνσταντινίδης, «Ξενία» στην Καλαμπάκα

Είναι κτίσματα λαϊκά και απλοϊκά που, όπως δηλώνει ο ίδιος «κάνουν τη ψυχή σου να γαλννεύει.»

Για τον Άρη Κωνσταντινίδη, ο λαός είναι αυτός που δημιουργεί την Αρχιτεκτονική. Ο λαός αυτός όμως δεν είναι α ριγοί της ίδιας φυλής ή του ίδιου έθνους, αλλά του ίδιου τόπου. Αυτή η ιδέα αλλάζει ριζικά την αντίληψη για την εθνική παράδοση, ανάγοντάς την σε τοπική. Τοπική ιδωμένη μέσα από το τοπίο, και τον άνθρωπο. Εξίσου σημαντικό παράγοντα αποτελεί και η κοινωνία, η οποία δημιουργεί αρχιτεκτονική. Για να γίνει πιο κατανοητό, παραθέτουμε το παρακάτω απόσπασμα:

«Χωρίς τοπίο, κλίμα, έδαφος και ήθη και έθιμα δεν μπορεί να υπάρξει αρχιτεκτονική. Και αυτός είναι ο λόγος που πολλές φορές βλέπουμε παλιά κτίρια που μοιάζουν σαν σύγχρονα, - για τον ίδιο λόγο χτίζουμε κι εμείς σήμερα σύγχρονα κτίρια που όμως θα μπορούσαν να είχαν χτιστεί και σε πιο παλιούς χρόνους.»¹⁴

Κατά τον Άρη Κωνσταντινίδη, ο τόπος θα υποδείξει στον αρχιτέκτονα την μορφή και τα υλικά του κτιρίου, καθώς σύμφωνα με τον ίδιο "Η αρχιτεκτονική συμπληρώνει και τελειοποιεί ό,τι έχει αφήσει ατελείωτο η φύση." (εικ. 20) Επίσης, ο τόπος συνδέει το παρελθόν με το παρόν και όχι η ρομαντική θεωρία του 19ου αιώνα περί εθνολογικής συνέχειας. Το κριτήριο του τόπου, σε αντιδιαστολή με αυτό του έθνους, που ενοποιεί το παρόν με το παρελθόν, έρχεται να αλλάξει την αντίληψη της πολιτιστικής συνέχειας και της παράδοσης. Δεν αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ελληνική ή τούρκικη παράδοση, αλλά τοπική παράδοση, η οποία απεμπλέκεται από την ομοιογένεια των παραδόσεων μέσα σε ένα κράτος.

Δ.4 Η αλήθεια και η ειλικρίνεια της αρχιτεκτονικής του Άρη Κωνσταντινίδη

Ο Άρης Κωνσταντινίδης, ενάντια στο μιμητισμό στοιχείων του παρελθόντος και του νεοκλασικού ρυθμού, προτάσσει την Αλήθεια και την Ειλικρίνεια που ανακαλύπτει στην λαϊκή αρχιτεκτονική. Τι εννοεί όμως με τους όρους αυτούς; Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του στην τηλεοπτική εκπομπή «Πορτρέτα και Διαδρομές Ελλήνων Αρχιτεκτόνων»: «Όλα είναι ένα. Μία είναι η Αρχιτεκτονική, ένας είναι ο Άνθρωπος.[...] Το σήμερα, το χθες και το αύριο είναι μία ενότητα. Το ένα δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς το άλλο». Κάνοντας μία μεγαλύτερη εμβάθυνση στη δήλωσή του αυτή διακρίνουμε την αντίληψη του για την παντοτινή «Αλήθεια του σκοπού» της Αρχιτεκτονικής και της «οικοδομικής Ειλικρίνειας» της κατασκευής. Ο ίδιος θεωρεί ότι η Αρχιτεκτονική από την αρχαιότητα υπηρετεί τον ίδιο σκοπό. Την προστασία του ανθρώπινου σώματος από τα καιρικά φαινόμενα και της ελευθερίας του πνεύματος, μέσω της ιδιωτικότητας. Εκφράζοντας τον σκοπό αυτό του κτίσματος, επιλέγει μία αρχιτεκτονική «ευαγάνωστη», με καθαρούς όγκους και ορθοκανονικό κάναβο, δίχως περιττή διακόσμηση, καθώς τον τέρπει πνευματικά η εξυπηρέτηση της ανάγκης αυτής καθ' αυτής. Συμφωνώντας με τον Adolf Loos θεωρεί την διακόσμηση φλύαρη και παράταιρη ως προς το οικοδομικό-αρχιτεκτονικό σύνολο. Για το λόγο αυτό, μελετά και θαυμάζει την αμεσότητα και την απλότητα της αρχιτεκτονικής των λαϊκών κτισμάτων, όπου φτάνει να τα χαρακτηρίσει «δοχεία ζωής»¹⁵.

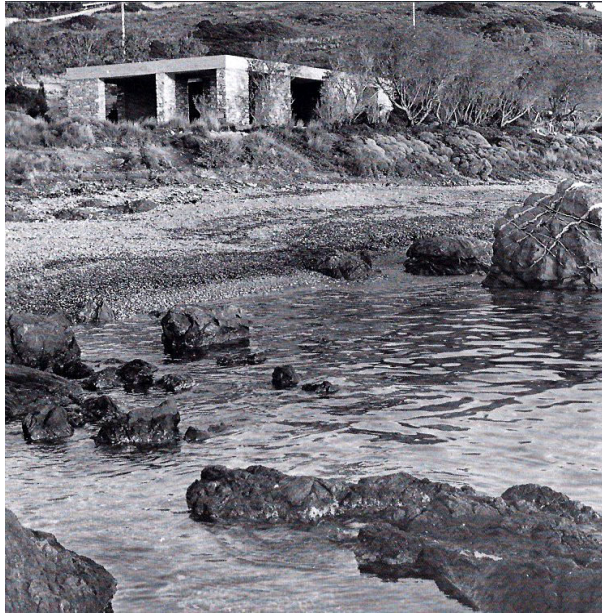
Στο σχετικό άρθρο του «Δοχεία ζωής ή το πρόβλημα για μία αληθινή ελληνική αρχιτεκτονική»¹⁶ (όπως και στην τηλεοπτική συνέντευξη), μας αποκαλύπτει την «κατασκευαστική Ειλικρίνεια», όπου το κάθε μέρος της κατασκευής συμβάλει στην στήριξη της κατασκευής.(εικ. 21) Ο Άρη Κωνσταντινίδη διδάσκει ότι το κτίσμα οφείλει να εκφράζει το σκοπό του και αυτό πρέπει να υποδηλώνεται και από την υλική-οικοδομική του διάπλαση. Τα κτήρια του ακολουθούν τις αρχές αυτές, οι οποίες

Εικόνα 21: Ο Α. Κωνσταντινίδης με το οικοδομικό του μοντέλο

15. Κωνσταντινίδης Άρης, Δοχεία ζωής ή το πρόβλημα για μία αληθινή ελληνική αρχιτεκτονική, Για την αρχιτεκτονική- δημοσιεύματα σε εφημερίδες, σε περιοδικά και σε βιβλία 1940-1982, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011

16. Κωνσταντινίδης Άρης, οπ.

Εικόνα 22: Η αρχιτεκτονική του Α. Κωνσταντινίδη
εναρμονισμένη με το τοπίο

ακολουθούνται «κιάλας από τους αρχαίους ναούς», όπως ο ίδιος αναφέρει στην τηλεοπτική του συνέντευξη. Οι κολώνες φέρουν, η στέγη φέρεται. «Αυτό συνέβαινε από τα αρχαιότατα χρόνια με το περιστύλιο και την κολόνα», όπως λέει χαρακτηριστικά. Στην αρχιτεκτονική του Άρη Κωνσταντινίδη, η διαίρεση του οικοδομήματος σε φέροντα οργανισμό, φερόμενα στοιχεία και πληρώσεις, πηγάζει από την κατανόηση της δομικής προσφοράς κάθε ενός από αυτά τα μέρη, ώστε να επιτευχθεί η οικοδομική αρτιότητα του όλου κτίσματος.

Αυτή την αρτιότητα επιλέγει ο αρχιτέκτονας να την εκφράσει με διαφορετικά υλικά κάθε φορά. Επιλέγει υλικά ικανά να αντέξουν τη θλίψη, τη στρέψη και τον εφελκυσμό, που δέχεται το κάθε μέλος του οικοδομήματος. Σκελετός από οπλισμένο σκυρόδεμα, πληρώσεις από πέτρα και τούβλο, ανοίγματα από γυαλί. Αυτά είναι κάποια από τα υλικά που δημιουργούν το αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο του Άρη Κωνσταντινίδη. Να επισημάνουμε εδώ ότι όχι μόνο δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει τα καινούργια υλικά της εποχής του, δηλαδή το μπετόν αρμέ και το γυαλί, αλλά παροτρύνει και τους υπόλοιπους αρχιτέκτονες να χρησιμοποιήσουν τέτοια υλικά` καθώς θεωρεί τα καινούργια υλικά και τους νέους τρόπους κτισίματος, αναπόσπαστο κομμάτι της σύγχρονης αρχιτεκτονικής και παράδοσης, ως μέσο έκφρασης της σύγχρονης κοινωνίας. (εικ. 22)

E. Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια

"Η αυλή όπου γύρω της- ή προς το ένα μέρος της- αραδιάζονται οι κλειστοί χώροι, είναι πάντα ο βασικός πυρήνας. Δηλ. ο υπαίθριος χώρος, ο οργανωμένος και κατασκευασμένος έτσι ώστε να είναι και αυτός δοχείο ζωής και να προσφέρει άνεση, χαρά και υγεία. Ο ξεσκέπαστος χώρος για να δέχεται το φως και τον ήλιο και τη θέρμη της ελληνικής ατμόσφαιρας, πλακοστρωμένος και φυτεμένος και λουλουδισμένος. Γιατί ο Έλληνας, όπου χτίζει, φυτεύει κιόλας, όπου ορθώνει κατασκευές τεχνητές, πάντα τις δένει και τις στερεώνει και με το φυσικό στοιχείο."

Κωνσταντίνιδης Άρης, Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011

Στο προηγούμενο κεφάλαιο προσπαθήσαμε να εξηγήσουμε τις ιδέες του Άρη Κωνσταντινίδη για την παράδοση και την αρχιτεκτονική, μέσα από τα ίδια του τα λόγια. Η συνοπτική αναφορά που έγινε στα κείμενα του Άρη Κωνσταντινίδη, αποσκοπούσε στο να εκτιμηθεί σωστά η μελέτη του "Τα Παλιά Αθηναϊκά Σπίτια". Ένα βιβλίο, που ήρθε να ταραξεί τα νερά της επίσημης αντίληψης περί αρχιτεκτονικής της εποχής του Άρη Κωνσταντινίδη, καθώς υποδηλώνεται η λαϊκή αρχιτεκτονική ως «αληθινή» αρχιτεκτονική και όχι η επίσημη αρχιτεκτονική. Το βιβλίο αυτό θα χρησιμοποιηθεί ως παράδειγμα, για να εξηγηθεί η άποψη του Άρη Κωνσταντινίδη, περί τοπικής παράδοσης.

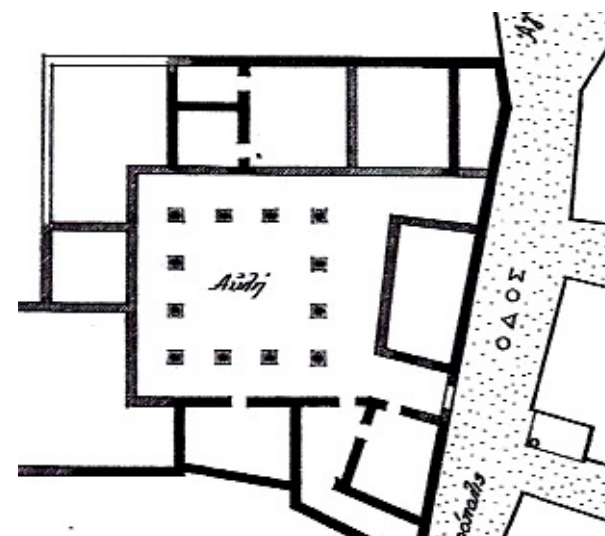
E.1 Η κοινωνία της Αθήνα τον 19ο-20ο αιώνα

Το αθηναϊκό τοπίο μέσα στο 19ο και 20ο αιώνα άρχισε να αλλάζει ριζικά. Η πόλη επεκτείνεται τόσο οργανωμένα, με νεοκλασικό πολεοδομικό σχεδιασμό, όπως προαναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, όσο και άναρχα στις περιοχές «εκτός πόλης». Λατομεία άρχισαν να σκάβουν τα βουνά της αττικής αλλοιώνοντας για πάντα την εικόνα τους και η σκόνη-ώχρα έγινε πια αναπόσπαστο κομμάτι του αθηναϊκού τοπίου. Ο Henry Miller στο βιβλίο του «Ο Κολοσσός του Μαρουσιού» γράφει πως φτάνοντας στην Αθήνα το 1939 αντικρίζει μία πόλη σε χρώμα ώχρας, όπου η «χρυσή σκόνη» των χωματόδρομων αναμιγνύεται με το χρώμα των προσώπων των κτηρίων, τα οποία ήταν βαμμένα σε χρώμα ώχρας.

Ο πληθυσμός της πρωτεύουσας έχει συμπληρωθεί με το μεγάλο κύμα εσωτερικής μετανάστευσης από τις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας. Οι καινούργιοι κάτοικοι,

πρόσφεραν τα εκλεκτότερα προϊόντα του τόπου τους, στους δρόμους της πόλης και στα καταστήματα.¹ Η εικόνα της Αθήνας όμως, ως πόλης-πρωτεύουσας, δεν ήταν ενιαία. Όπως, μας ενημερώνει η κ. Ματούλα Σκαλτσά,² τα λαϊκά στρώματα κινούνται κατά βάση σε διαφορετικά μέρη της Αθήνας, από αυτά που κυκλοφορούν οι αστοί, οπότε βλέπουμε και διαφορετικές εικόνες της πόλης, ανάλογα με την οικονομική τάξη των κατοίκων της εκάστοτε περιοχής.

Η μορφή κατοικίας με την εσωτερική αυλή, στα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης, στέγαζε, τόσο την λαϊκή τάξη, όσο και την αριστοκρατία της Αθήνας³. Στην συνέχεια όμως, τα σπίτια αυτά στέγαζαν δύο ή και τρεις οικογένειες της λαϊκής τάξης. Πολλές φορές μάλιστα, σε πυκνοκατοικημένες περιοχές, όπως αυτή του Θησείου ή της Αγοράς, ανάγκες στέγασης για πολύ φτωχότερα στρώματα κάλυπτε και το ημιυπόγειο.⁴ Στην προσπάθειά μας να αναλύσουμε και να ανιχνεύσουμε την ιστορική περίοδο που αυτά χτίστηκαν, αντιληφθήκαμε ότι η μορφή αυτή της ανοιχτής κάτοψης με την εσωτερική αυλή, απαντιέται στην Ελλάδα αλλά και αλλού, από την εποχή της αρχαιότητας.

εικόνα 23: κάτοψη κατοικίας ρωμαϊκών χρόνων στην Αθήνα

E.2 Ιστορική αναδρομή της αυλής-πυρήνα

Στις αρχαίες πόλεις, καθώς και στην αρχαία Αθήνα βρίσκουμε πλήθος υπολειμμάτων κατοικιών της μορφής αυλής-πυρήνα. Τα οικόπεδα είναι συνήθως μικρά και ακανόνιστα. Το εμβαδόν καλύπτεται ολόκληρο, εκτός από το κομμάτι της αυλής. Με κέντρο την ορθογώνια αυλή διατάσσονται γύρω της δωμάτια διαφορετικών χρήσεων. Η μετάβαση από τον κλειστό χώρο στον ανοιχτό γίνεται συνήθως, δίχως ενδιάμεσο χώρο. Τέτοιο βρίσκουμε βέβαια στους τριμερείς ναούς και τα μέγαρα, δηλαδή σε

1. Βλ. παράρτημα 2

2. Ματούλα Σκαλτσά, Για μία κοινωνική χαρτογράφηση της Αθήνας του 19ου αιώνα, Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου και Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου, 1984 La ville weohellenique Heretages ottomans et etat Grec, τόμος 02, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985

3. Κόκκου Αγγελική, Τα πρώτα αθηναϊκά σπίτια (1832-1860), *Αρχαιολογία*, τευχ. 02, Φεβρουάριος 1982

4. Μπίρης Γ. Μάνος, Αθηναϊκή αρχιτεκτονική 1875-1925, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2003

5. Τραυλός Ιωάννης Ν., Πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών: Από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου αιώνα, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2005

εικόνα 24: οθωμανική κατοικία στην Αδριανού 96

κτίσματα θρησκευτικότητας. Τα σπίτια αυτά είναι κατά βάση πλινθοκτίστα. Μικροί λίθοι και πηλός χρησιμοποιούνται στο χαμηλό μέρος των τοίχων.⁵ Την Ρωμαϊκή περίοδο θα συναντήσουμε ξανά την μορφή αυτή, με την έκταση των σπιτιών λίγο μεγαλύτερη. Στην ρωμαϊκή κατοικία θα συναντήσουμε το περιστύλιο, το οποίο υπήρχε σαν μορφή και παλαιότερα. Τώρα χρησιμοποιείται ως μεταβατικός χώρος ανάμεσα στην αυλή (ανοιχτό) και τα δωμάτια (κλειστό) ⁶ (εικ. 23). Κατά την Βυζαντινή περίοδο συνεχίζει να επιβιώνει η αυλή ως πυρήνας του σπιτιού. Το περιστύλιο εκλείπει και στη θέση του έρχεται η στεγασμένη αυλή. Στα δυτικά του κτηρίου, ένα δωμάτιο αντικαθίσταται από την στεγασμένη αυλή-ημιυπαίθριος, ο οποίος αποτελεί επέκταση της αυλής πυρήνα.⁷

Κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τόσο στον τωρινό ελλαδικό χώρο, όσο και εκτός αυτού, βλέπουμε την μορφή κατοικίας του παρελθόντος να συνεχίζει και να εμπλουτίζεται.(εικ. 24) Τα οικόπεδα είναι πάλι μικρά και ακανόνιστα και καλύπτονται ολόκληρα, εκτός από το κομμάτι στις αυλές. Στην περίπτωση μεγαλύτερου οικοπέδου μπορούμε να συναντήσουμε και δύο αυλές. Μία μπροστά και μία πίσω και ανάμεσα τους το κλειστό μέρος της οικίας. Τα σπίτια συνεχίζουν να είναι λίθινα με περίφραξη και αυλή και δωμάτια με άμεση αναφορά σε αυτή. Κατά κανόνα πια είναι διώροφα, με κατώ και ανώ. Στο κατώ υπήρχαν η τραπεζαρία, το δωμάτιο των κοριτσιών και της ψυχοκόρης και ο ανυφαντόλακκος (χώρος που ήταν και ο αργαλειός). Στο ανώ ήταν τα δωμάτια του ύπνου, ο ξενώνας και το χειμερινό, το οποίο πολλές φορές ταυτιζόταν με τον ξενώνα. Εκτός του κτηρίου, αλλά σε συνέχεια με αυτό, ήταν η κάμαρα του κοπελιού, το μαγειρείο, το φουρνάτσι, τα κελάρια, η πόρεψη (αποθήκη τροφίμων), και προς την αυλή, το κοτέτσι.⁸ Η αυλή συνεχίζει να είναι ο πυρήνας του σπιτιού, όμως παρατηρούμε μία ομαλότερη μετάβαση από τον ανοιχτό χώρο στο κλειστό με το μεταβατικό χώρο περιμετρικά του κτηρίου. Στο ύψος του κατώιου βρίσκουμε **το σκεπαστό** και σε αντιστοιχία στο ανώ **το λιακωτό**. Το "σκεπαστό" είναι ένας υπόστεγος χώρος στηριζόμενος με μαρμαρίνους κίονες, οι οποίοι γεφυρώνονται με τόξα. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι

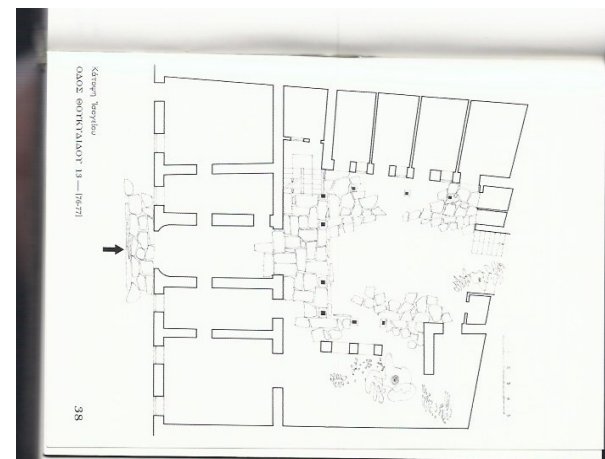
6. Τραυλός Ιωάννης Ν., Πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών: Από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου αιώνας, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2005

7. Τραυλός Ιωάννης Ν., ο.π.

8. Κωνσταντίνιδης Άρης, Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011

είναι η εξέλιξη της υπόστεγης αυλής των αρχαίων χρόνων. Το «λιακωτό» εκφράζεται με το χαγιάτι, δηλαδή ένα υαλόφρακτο εξώστη, που βρίσκεται στον όροφο. Η αυλή ήταν φροντισμένη και φυτεμένη με οπωροφόρα δέντρα. Στο μέσο της υπήρχε το πηγάδι, όταν αυτό ήταν δυνατόν, η στέρνα για την περισυλλογή των ομβρίων υδάτων και οι πιο πλούσιες κατοικίες περιείχαν κρήνη στην αυλή τροφοδοτούμενη από το υδραγωγείο της πόλης. Η μορφή αυτή του διώροφου σπιτιού με τη σκεπή και τα κεραμίδια, την αυλή και το χαγιάτι θα συνεχιστεί και κατά την οθωνική περίοδο, με μικρές αλλαγές (εικ. 25). Η λίθινη σκάλα αντικαθίσταται με μια ξύλινη, η λίθινη καμάρα με μια ανάλαφρη κατασκευή που αντί για το χαγιάτι περιλάμβανε την τζαμαρία και στη θέση του σιντριβανιού βρίσκουμε το πηγάδι, όπου είναι αυτό δυνατό, να καλύπτει τις ανάγκες νερού της «αυλής». Για τις φτωχότερες οικογένειες τα σπίτια είναι ισόγεια, αλλά και πάλι η αυλή είναι παρούσα και μείζονος σημασίας για την κατοίκηση.⁹

Την απαρχή του τέλους του ανοικτού τύπου κάτοψης θα βρούμε στην αρχή του 20ου αιώνα, όπου όπως μας ενημερώνει ο Κ. Μπίρης: *"Από της πρώτης δεκαετίας του 20ου αιώναος ήρχισαν να κτίζονται συχνότερον τριώροφα κτίρια, με μίαν κατοικίαν ανά όροφον. Εκ παραλλήλου δε, έγινε συχνότερα η ανέγερσις των προς εκμετάλλευσιν, με συνέπειαν να θυσιάζεται μέγα μέρος της προσόψεως και του εσωτερικού χώρου των κάτω ορόφων, δια την κατασκευή χωριστής εξωθύρας και εισόδου δι' έκαστον εξ αυτών. Συγχρόνως, δια των νεωτεριστικών αντιλήψεων τας οποίας εισήγον οι αρχιτέκτονες, εκέρδισεν εν τινι μέτρω η εσωτερική διαρρύθμισις της κατοικίας εις εύθετον διάταξιν και εις εμφάνισιν, αλλά ήρχισε να χάνη την αίσθησιν του υπαιθρίου περιβάλλοντος, την οποίαν προσέφερον άλλοτε εις τας κατοικίας η αυλή και το περιβόλι. Διότι η έκτασις του κτιρίου ολονές έτεινε προς την κατάκτησιν μεγαλυτέρας επιφανείας του οικοπέδου, οι δε φωταγωγοί, των οποίων το σύστημα εισήχθη εις τας Αθήνας κατά μίμησιν της τότες κτηριολογίας των χωρών της Δύσεως, ενώ δεν προσέφερον εις τούτο ούτε φως, ούτε αέρα επαρκή, αποτέλεσεν εστία δυσοσμίας, νοσηρότητος και καταθλιπτικής ατμόσφαιρας. Αλλ' εις την κατανομή του χώρου επεκράτει πληθωρική διάθεσις: Πλατείς*

εικόνα 25: κάτοψη ισόγειου λαϊκού σπιτιού στην οδό Θουκυδίδη 13

9. Βλ. παράρτημα 1

εικόνα 26: εσωτερική άποψη λιακωτού στην οδό Πατησίων 279

*διάδρομοι, μεγάλοι διαστάσεις δωματίων, μεγάλα ύψη, κυμαινόμενα περί τα 4,50 μέτρα."*¹⁰

Ανατρέχοντας στο παρελθόν της κατοικίας παρατηρούμε ότι η αυλή μένει διαχρονικά ο πυρήνας της σύνθεσης του κτιρίου. Παρατηρούμε επίσης, πως η σύνδεση του κλειστού δωματίου με την αυλή, δηλαδή το μεταβατικό όριο ανάμεσα στο κλειστό και στο ανοιχτό, εξελίσσεται, μέχρις ότου παγιωθεί ως υπόστεγος διάδρομος στο ισόγειο και χαγιάτι στον όροφο (εικ. 26). Κατά τις ιστορικές περιόδους που μελετήσαμε, η κατοικία ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς διέφερε στον αριθμό των δωματίων, στο μέγεθος της αυλής, στα διακοσμητικά στοιχεία πχ. ψηφιδωτά, τοιχογραφίες, αγάλματα. Παρ' όλ' αυτά, ο τρόπος ζωής των ανθρώπων, εκείνων των περιόδων, ανεξαρτήτου κοινωνικού status ήταν συνυφασμένη με το ύπαιθρο και την φύση, οπότε μία κατοικία, όπου συναντούμε στην καρδιά της το υπαίθριο εξυπηρετεί καλύτερα τη σχέση ανθρώπου-φύσης. Αργότερα, με τη δημιουργία των καπιταλιστικών πόλεων, η κοινωνική συμπεριφορά στο δημόσιο και στον ιδιωτικό χώρο γίνεται διαφορετικά αντιληπτή από την αστική και την λαϊκή τάξη. Η πρώτη απομονώνεται στην ιδιωτικότητα του σπιτιού της, ενώ η δεύτερη, μεταφέρει την επαφή με τη φύση και το ύπαιθρο στην αυλή του σπιτιού της.¹¹

10. Μπίρης Η. Κώστας, Αι Αθήναι- από του 19ου εις τον 20ου αιώνα, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2005

11. Sennet Richard, Η τυραννία της οικειότητας- ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος στο δυτικό πολιτισμό, Μέρτικας Ν. Γιώργος, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1999

12. Ο Κωνσταντίνιδης Άρης, ΔΟΧΕΙΑ ΖΩΗΣ Ή ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΓΙΑ ΜΙΑΝ ΑΛΛΗΘΙΝΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, Για την αρχιτεκτονική- δημοσιεύματα σε εφημερίδες, σε περιοδικά και σε βιβλία 1940-1982, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011

Ε.3 Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια

Ο Άρης Κωνσταντινίδης επέμενε πως αν κανείς ξετυλίξει την νεοκλασική επιδερμίδα από τα σπίτια αυτά, τότε θα συναντήσει την «ουσία» της αρχιτεκτονικής. Η κάλυψη αναγκών και η δημιουργία-εξυπηρέτηση κοινωνικών σχέσεων δημιουργούν τα δοχεία ζωής¹², που τόσο πολύ αναζητούσε στη δουλειά του. Παραθέτουμε κάποια λόγια του ίδιου από το άρθρο του *Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΗΜΕΝΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ* για το βιβλίο του «Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια»: *"Νομίζω πως πρέπει να τονίσω, ακόμη μια φορά, πως η πρόθεσή μου με τα παλιά "λαϊκά" αθηναϊκά σπίτια [...] ήτανε για να δείξω πως μία σύγχρονη αρχιτεκτονική θα είναι ελληνική, όχι γιατί θα χρησιμοποιεί στις όψεις των κτιρίων της κάποια εξωτερικά μορφολογικά στοιχεία του ελληνικού παρελθόντος, αλλά γιατί έχοντας πειθαρχήσει το πνεύμα του στην ουσία και την αιτιότητα των πραγμάτων θα κατασκευάζει λιτά και απλά και ειλικρινά, σύμφωνα με τους εσωτερικούς νόμους που δικαιώνουν την ύπαρξη του ανθρώπου που ζει στον συγκεκριμένο νεοελληνικό χώρο."¹³*

40

Η νεοκλασική πρόσοψη των παλιών λαϊκών σπιτιών δεν θα μπορούσε να τα κατατάξει στα κτήρια νεοκλασικού ρυθμού, αφού ούτε την αστική τάξη στέγαζαν, ούτε την μνημειακότητα και την μεγάλη κλίμακα των νεοκλασικών κτηρίων είχαν. Δεν θα μπορούσαν άλλωστε, λόγω των μικρών οικοπέδων και της δύσκολης οικονομικής κατάστασης των ιδιοκτητών. Πού οφείλεται λοιπόν η πρόσοψη αυτή; Αρχικά θα πρέπει να ανατρέξουμε στην πολεοδομία του 19ου αιώνα. Όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, η πολεοδόμηση της πόλης γίνεται αντιληπτή ως κρατική υπόθεση. Για το λόγο αυτό, θα πρέπει να έχει ενιαία εικόνα. Ενιαία νεοκλασική εικόνα. Και καθώς οι προσόψεις γίνονται αντιληπτές ως το δημόσιο πρόσωπο του σπιτιού στην κοινότητα χρησιμοποιούν και αυτές νεοκλασικό λεξιλόγιο. «Φοριέται», λοιπόν, μία νεοκλασική πρόσοψη στα υπάρχοντα

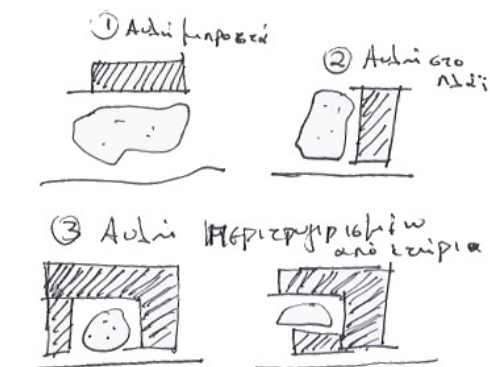

εικόνα 27: όψη κτιρίου με τις ψευτοκαριάτιδες του Ερνέστου Τσίλλερ

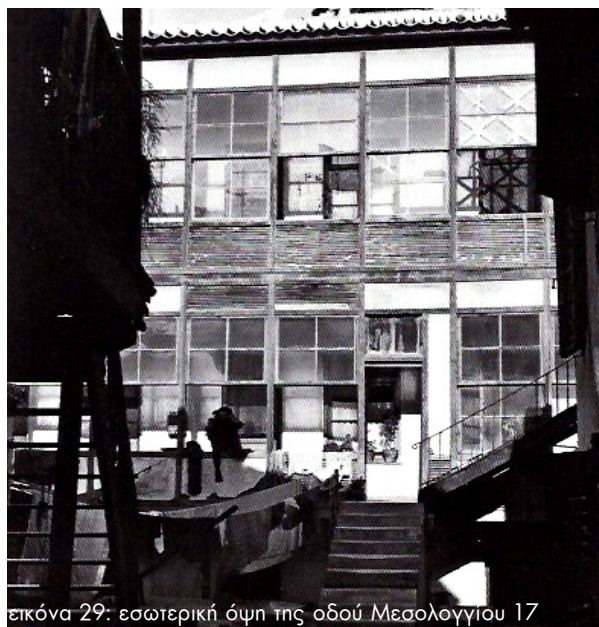
13. Κωνσταντινίδης Άρης, *Για την αρχιτεκτονική- δημοσιεύματα σε εφημερίδες, σε περιοδικά και σε βιβλία 1940-1982 (Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΗΜΕΝΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ)*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011

14. Βογιατζή Αμαλία, Δημητριάδη Έφη, *Διερευνώντας τα όρια δημοσίου και ιδιωτικού. Αθήνα 19ος-20ος αιώνας*, Αθήνα 2006

15. "ακόμα και εις σπίτια πενιχράς τάξεως έβλεπε κανείς εξαιρετού καλαισθησίας κορνίζες και άλλα τραβήγματα, μαρμάρινα φουρούσια μπαλκονιών με ιωνικές έλικας, πύλινα διακοσμητικά στοιχεία και επίκρανα παραστάδων, ακροκεράμους, ψευτοκαριάτιδας, ακόμη και πύλινα αγάλματα εις τα στηθία της επιστέψεως των κτιρίων, όλα δημιουργήματα του Ερνέστου Τσίλλερ, των οποίων αντίγραφα επωλούντο εις τις μάνδρες των οικοδομικών υλικών" Μπίρης Η. Κώστας, *Αι Αθήναι- από του 19ου εις τον 20ου αιώνα*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2005

εικόνα 28: οι παραλλαγές του τύπου των λαϊκών σπιτιών

εικόνα 29: εσωτερική όψη της οδού Μεσολογγίου 17

κτίσματα, σαν επιδερμίδα, ενώ πίσω από αυτή να συνεχίζει αδιατάρακτη η παλιά του σύνθεση. Οφείλουμε να σημειώσουμε επίσης, ότι η μετατροπή των λαϊκών όψεων σε νεοκλασικές, δεν οφείλονταν μονάχα στα βασιλικά διατάγματα, αλλά και στην επιθυμία των λαϊκών στρωμάτων να μοιάσουν στους μεγαλοαστούς.¹⁴ Καθώς ο νεοκλασικός ρυθμός συμβόλιζε την αισθητική της αστικής τάξης, η χρήση νεοκλασικών στοιχείων σε λαϊκά σπίτια εξέφραζε την επιθυμία των κατώτερων στρωμάτων να ανελιχθούν κοινωνικά και να μιμηθούν -όσο μπορούσαν- την αστική τάξη. Ακόμα και για τις φτωχές κατοικίες, που δεν μπορούσαν οικονομικά να επανασχεδιάσουν ολόκληρη την πρόσοψη σε νεοκλασικό ρυθμό, βρίσκουμε να χρησιμοποιούνται αποσπασματικά αρχιτεκτονικά μέλη προσώψεων νεοκλασικών κτηρίων, τα οποία προμηθεύονταν από μάντρες υλικών της εποχής¹⁵. (εικ. 27)

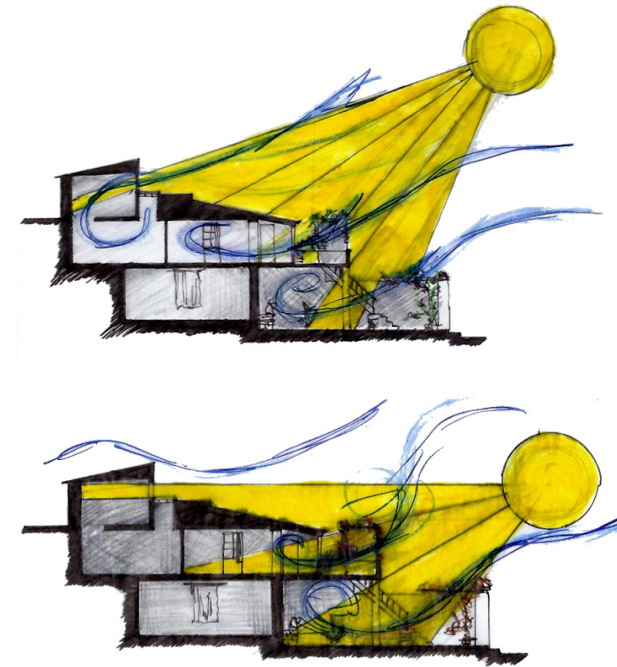
Πίσω από την σκηνογραφική πρόσοψη των λαϊκών σπιτιών της Αθήνας θα συναντήσουμε διαφορετικούς «εσωτερικούς νόμους». Στα σπίτια με αυλή, ή απλά «αυλές», όπως ονομάζονταν τα σπίτια αυτά, βρίσκουμε τρεις παραλλαγές τοποθέτησης αυλής και δωματίων. Ο κλειστός όγκος των δωματίων στο βάθος με την αυλή μπροστά, ο κλειστός όγκος των δωματίων στην μια πλευρά της μεσοτοιχίας σχηματίζοντας σχήμα Γ, με την αυλή στην απέναντι πλευρά και τέλος, ο κλειστός όγκος των δωματίων και στις 2 μεσοτοιχίες ή και στην όψη του οικοπέδου προς το δρόμο σχηματίζοντας σχήμα Π με την αυλή στο εσωτερικό του Π. Στην πραγματικότητα, οι τρεις αυτές παραλλαγές αποτελούν ένα βασικό «τύπο»¹⁶ (εικ. 28). αυλής, όπου γύρω της τοποθετούνται οι κλειστοί χώροι. Αυτή ήταν η κοινή λογική οργάνωσης, που συναντούμε και στις τρεις μορφές. Μια λουλουδισμένη, φυτεμένη και φροντισμένη αυλή, που επιτρέπει στο φως και στον αέρα να εισχωρεί στα στενομέτωπα οικόπεδα της Αθήνας, δροσίζοντας, λιάζοντας και φέρνοντας ένα σωρό μυρωδιές από τα φυτά και τα δέντρα στο εσωτερικό του σπιτιού. Ένα εσωτερικό πιο ασκητικό. Για να έρχεται σε μια ισορροπία το πολύβουο και το ήρεμο περιβάλλον της ζωής των Αθηναίων.

¹⁴ Δεχόμαστε τον ορισμό του τύπου, όπως τον συνέταξε ο Quatremere de Quincy «Η λέξη «τύπος» δεν παρουσιάζει τόσο την εικόνα ενός πράγματος(...) όσο την ιδέα ενός στοιχείου (...)

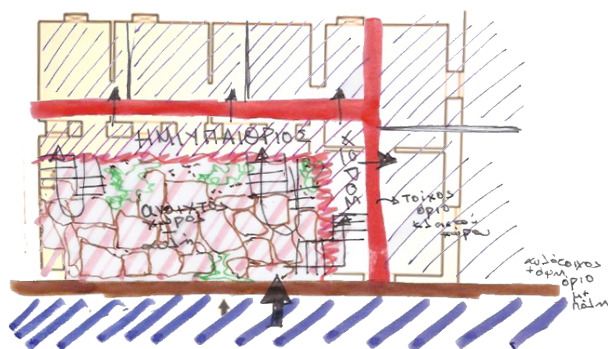
Rossi Aldo, Η αρχιτεκτονική της πόλης, Πετρίδου Βασιλική, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1991

Παρατηρώντας τις φωτογραφίες που έχουμε από τα σπίτια αυτά (εικ. 29), μας δίνεται μια εντύπωση εφήμερης κατασκευής, σε αντίθεση με την μνημειακότητα των νεοκλασικών αστικών σπιτιών. Η εφημερότητα αυτή είναι όμως ένα από τα πλεονεκτήματα της κατοικίας αυτής, αφού επιτρέπει μικρές προσαρμογές στην εκάστοτε περίοδο και για την εκάστοτε κοινωνία. Οι χώροι χρησιμεύουν για την καθημερινότητα και την λειτουργικότητα της κάθε στιγμής. Αυτή η συνθήκη χαρακτηρίζει σαφώς το λόγο για τον οποίο δημιουργήθηκαν οι μορφές. Την επί τόπου και επί τω χρόνω χρήση. Το μόνο που πρέπει να διατηρηθεί είναι η ανάγκη για κατοίκηση. Και αυτή, με τις διάφορες μεταλλάξεις, αλλά πάντα με την μια μορφή, αυτή της αυλής-πυρήνα, ικανοποιείται.

Ο Κωνσταντίνιδης επίσης γράφει πως τα σπίτια αυτά «πειθαρχούσαν το πνεύμα στην ουσία και στην αιτιότητα», δηλαδή ότι κάθε στοιχείο του οικήματος είχε το δικό του μοναδικό ρόλο και σκοπό στο οίκημα. Για να αντιληφθούμε τη δόξασή του αυτή, δανειζόμαστε πάλι λόγια του ίδιου, όταν περιγράφει την κατασκευή των σπιτιών με αυλή και τα σκιαγραφεί ως «βαρύ σώμα με μια ανάλαφρη ξύλινη κατασκευή μπροστά του». Το κλειστό μέρος των δωματίων συνεχίζει να τοποθετείτε με τέτοιο προσανατολισμό, ώστε να δέχεται το λιακωτό τον νοτιοανατολικό ήλιο. (εικ. 30). Τα δωμάτια αποτελούνται από ένα κλειστό όγκο με μικρά ανοίγματα, ώστε να προφυλάσσουν τους ενοίκους από καιρικά φαινόμενα, όπως η βροχή, αλλά και από την αδιακρισία των υπόλοιπων ενοίκων. Στην συνέχεια, θα βρούμε τον ημιυπαίθριο χώρο του σκεπαστού ή του λιακωτού, όπου στέκει σαν αραχνούφαντο φίλτρο ανάμεσα στο στεγασμένα δωμάτια και στην υπαίθρια αυλή. Πιο αναλυτικά, το σκεπαστό θα έρθει με τη σκιά που δημιουργεί να προστατέψει από το άμεσο φως του ηλίου και το έμμεσο φως που αντανακλά από την πλακοστρωμένη αυλή. Ο συνδυασμός αυτός φωτός και σκιάς μετατρέπει τον χώρο κάτω από το σκεπαστό από σκοτεινό σε σκιερό. Η τζαμαρία, πρώην χαγιάτι, τυπικά είναι ο υαλόφραχτος διάδρομος για την πρόσβαση στα δωμάτια του πρώτου ορόφου. Στην πραγματικότητα όμως, λόγω του επαρκούς εμβαδού, του πλούσιου φωτός και

εικόνα 30: Βιοκλιματική συμπεριφορά χειμώνα-καλοκαίρι του λαϊκού σπιτιού στην οδό Στράτωνος 21

εικόνα 31: τα «όρια» στο λαϊκό σπίτι στην οδό Αριστομένους 29

της μοσχοβολιστής ατμόσφαιρας από τις γλάστρες με τα λουλούδια, το λιακωτό μετατρέπεται στο πιο ζωντανό δωμάτιο του σπιτιού. Εκεί μεταφέρονται οικιακές δουλειές πιο ελαφριές, που μπορούν να γίνονται και εκτός αυλής. (φωτογραφία από παλιά αθηναϊκά) Το χειμώνα, το λιακωτό λειτουργεί ως «θερμοκήπιο». Το φως περνά από τα τζάμια και ζεσταίνει το χώρο, ενώ ο αέρας δεν επιτρέπεται να εισχωρήσει στο λιακωτό. Το καλοκαίρι, τα τζαμιλίκια σύρονται κάτω και ανοίγουν, αφήνοντας τον ήλιο και τον αέρα της αυλής να μπει μέσα δημιουργώντας ένα δροσερό χώρο. Η σημαντικότητα του ημιυπαιθρίου αυτού δωματίου φαίνεται και από την τουρκογενή του ορολογία χαγιάτι, η οποία προέρχεται από την λέξη χαγιάτ (haçat), που σημαίνει ζωή. Φυσικά στο κέντρο βρίσκουμε την αυλή, όπου ο άνθρωπος μένει αφύλακτος από τα αδιάκριτα μάτια και τα καιρικά φαινόμενα. Καθώς όμως "Ο Βίος εν Ελλάδι είναι υπαίθριος. Οκτώ μήνας το έτος ο άνθρωπος ζει ευδαιμόνως εις το υπαίθριον" (Περικλής Γιαννόπουλος) η αυλή καταλήγει να γίνει ένα μεγάλο δωμάτιο όλων των ενοίκων. Τέλος, ο μαντρότοίχος του οικήματος προστατεύει από σκόνη και θόρυβο του δρόμου και από τα αδιάκριτα βλέμματα των περαστικών. Προσφέροντας ηρεμία και διαφυλάσσοντας τις εσωτερικές σχέσεις των οικογενειών από τον κοινωνικό έλεγχο, προσφέροντας ιδιωτικότητα σε σχέση με την υπόλοιπη πόλη.¹⁷ (εικ. 31)

Για τα λαϊκά στρώματα, η ύπαρξη των αυλών βιωνόταν σαν μικρές πλατείες μέσα στα οικοδομικά τετράγωνα. Η επίσημη πολεοδομία, επηρεασμένη από τον δυτικό τρόπο σκέψης, αδυνατούσε να αντιληφθεί την σημασία της «οικογενειακής πλατείας». Έτσι, όχι μόνο δεν την χρησιμοποίησε, αλλά αντίθετα την υποβάθμισε. Αργότερα, και η λαϊκή τάξη παράτησε την κουλτούρα της αυλής, ώστε να συμβαδίσει με τον μεγαλοαστικό τρόπο ζωής των διαμερισμάτων της πολυκατοικίας. Μέσα από το βιβλίο της Λίζας Μιχελή «Αθήνα σε τόνους ελάσσονες» φαίνεται η ζωή στις φτωχικές γειτονιές της Αθήνας του 19ου-20ου αιώνα. Παραθέτουμε μία περιγραφή από το βιβλίο αυτό, όπου φαίνεται η σημασία και ο κοινωνικός πλούτος της ζωής μέσα στην αυλή. «Οι

17. Μπίρης Γ. Μάνος, Αθηναϊκή αρχιτεκτονική 1875-1925, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2003

18. Μιχελή Λίζα, Η Αθήνα σε τόνους ελάσσονες, Εκδόσεις Δράμνα, Αθήνα 1987

19. Βογιατζή Αμαλία, Δημητριάδη Έφη, Διερευνώντας τα όρια δημοσίου και ιδιωτικού. Αθήνα 19ος-20ος αιώνας», Αθήνα 2006

ξύλινες κολόνες των χαγιατιών χρσσίμευαν για να στηριχτεί το σεντόνι -ο μπερντές του αυτοσχέδιου Καραγκιόζη [...] το σκύψιμο πάνω στη μαγική επιφάνεια του νερού του πηγαδιού, για να δεις τα σχήματα που γεννάει πάνω το φεγγάρι σαν να είναι γέμισή του, και να μαντέψεις το μέλλον σου[...] η ξεματιάστρα που 'καιγε τα ξεραμένα λουλούδια του Επιταφίου για να διώξει το κακό, και το κουπάκι το αναποδογυρισμένο του καφέ, που πρόλεγε τα μελλούμενα...»¹⁸

Η αυλή, είχε μεγάλη κοινωνική σημασία και ιδιαίτερα για τις γυναίκες της εποχής, καθώς αποτελούσε ένα μέρος συνάντησης έξω από το «κυρίως σπίτι»-δωμάτιο και συμβολικά έξω από την κοινωνική τους ταυτότητα ως συζύγου και μάνας, που οφείλει να υπηρετεί τον άντρα και τα παιδιά της. Με μία έννοια, λειτουργεί ως «πλατεία» της μικρής συνοικίας¹⁹, την οποία χρησιμοποιούν κατά βάση οι γυναίκες και τα παιδιά. Στην αυλή ασκούσαν διάφορα εξωτερικά καθήκοντα του νοικοκυριού, όπως το πλύσιμο και το άπλωμα των ρούχων. (εικ. 32) Επίσης, στην αυλή όπου βρίσκονταν, μπορούσαν να συζητήσουν και να πουν τα νέα τους, δίχως την παρουσία των αντρών. Η αυλή αποτελούσε μία μικρή ανάσα δημοσίου χώρου-ελευθερίας, αφού για την κοινή γνώμη «η θέση της γυναίκας ήταν μέσα στο σπίτι και όχι εκτός αυτού». Ο κοινωνικός χαρακτήρας της αυλής που περιγράφουμε φαίνεται στο θεατρικό έργο του Ιάκωβου Καμπανέλλη «Η αυλή των θαυμάτων».

Παραπάνω, προσπαθήσαμε να περιγράψουμε τις μορφές του αθηναϊκού λαϊκού σπιτιού, που υπηρετούσαν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις κλιματολογικές και κοινωνικές συνθήκες του 19ου-20ου αιώνα. Στην ανάγνωση μας αυτή δεν επιθυμούμε την κατοχύρωση μορφολογικών στοιχείων, που κάνουν μια καλή αρχιτεκτονική ή μια ελληνική αρχιτεκτονική. Ούτε καν μια σύγχρονη αρχιτεκτονική. Αντ' αυτού, προσπαθήσαμε να αναγνώσουμε την λιτότητα και την «ουσία» που ανέγνωσε και ο ίδιος ο Κωνσταντινίδης σε αυτά. Προσπαθήσαμε με άλλα λόγια, να μελετήσουμε την «ηθική λιτότητα», όπως λέει και ο ίδιος, και για το λόγο αυτό τα τοποθετεί στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική του τόπου.

εικόνα 32: Μπουγάδα στην αυλή, Θουκιδίδου 13

ΣΤ. Επίλογος

Τελικά πώς παράγεται η αρχιτεκτονική μορφή;

Απ' όσα αναφέραμε στα προηγούμενα κεφάλαια είδαμε πώς επιβλήθηκε η νεοκλασική αρχιτεκτονική ως ο επίσημος αρχιτεκτονικός ρυθμός του νεοσύστατου ελληνικού κράτους τον 19ο αιώνα. Ο ρυθμός αυτός όμως, δεν πήγασε από την ίδια την κοινωνία του αιώνα αυτού, αλλά χρησιμοποιήθηκε ιδεολογικά για να συσχετιστεί η Ελλάδα με την υπόλοιπη Ευρώπη και για να δικαιολογηθεί η εθνολογική συνέχεια της χώρας με την αρχαία Ελλάδα. Επίσης, ο νεοκλασικισμός ήταν σύμβολο της αστικής τάξης, έτσι η υιοθέτηση του από την λαϊκή τάξη, όπως είδαμε και στα παλιά αθηναϊκά σπίτια, ήταν καθαρά επιδερμική. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την ταύτιση του νεοκλασικισμού με την έλευση του Βαυαρού βασιλιά, επέφερε έντονη κοινωνική δυσαρέσκεια στο εσωτερικό της χώρας.

Στις αρχές του 20ου αιώνα, μέσω του νεοκλασικισμού και της αναζήτησης της ελληνικότητας, πολλοί διανοούμενοι, όπως το κίνημα «επιστροφή στις ρίζες» έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στην μελέτη της παράδοσης. Στο πλαίσιο αυτό, ξεχωρίσαμε την προσφορά του Περικλή Γιαννόπουλου στην συζήτηση γύρω από την αρχιτεκτονική, τον τόπο και το παρελθόν. Οι προβληματισμοί του αυτοί, αποτέλεσαν βάση πάνω στην οποία στηρίχθηκε η θεωρία του Άρη Κωνσταντινίδη για την αρχιτεκτονική.

Αναλύσαμε τέλος, σε ένα βαθμό, τον λόγο και το έργο του Άρη Κωνσταντινίδη, προσπαθώντας να ανιχνεύσουμε τη δική του άποψη για το τι σημαίνει τελικά «αρχιτεκτονική» και για το τι είναι αυτό που την δημιουργεί. Μέσα από την μελέτη του, καταλάβαμε πως αυτό που διεκδικούσε από το παρελθόν δεν ήταν η αναπαράσταση των μορφών, αλλά η διαδικασία που έφτιαχνε τις μορφές αυτές. Εκεί, αντιληφθήκαμε

την αξία του φυσικού τοπίου, του κλίματος και του λαού στον αρχιτεκτονικό του λόγο. Τελικά, καταφέραμε να αντιληφθούμε αυτό που, κατά τον Κωνσταντίνιδη, φτιάχνει την αρχιτεκτονική μορφή: **το φυσικό τοπίο και το κλίμα σε συνδυασμό με τις κοινωνικές συνθήκες**. Για να επικυρώσουμε τη παραπάνω σχέση χρησιμοποιήσαμε την δική του μελέτη, «*Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια*», ώστε να εξετάσουμε πως αυτά ανταποκρίνονται σε όσα ο ίδιος διεκδικούσε από την «αληθινή» αρχιτεκτονική. Δηλαδή, την κάλυψη των αναγκών των κατοίκων στο επίπεδο της ιδιωτικότητας και του δημόσιου χώρου και την αξιοποίηση του κλίματος και τοπίου, συντελώντας σε ένα καλύτερο ζην.

Τι αξία έχει λοιπόν η μελέτη της λαϊκής παράδοσης;

Ή αλλιώς, γιατί κάναμε αυτήν την διάλεξη. Ο Άρης Κωνσταντίνιδης, πίστευε ότι η αρχιτεκτονική υπηρετεί και πηγάζει από την κοινωνία. Μία αντίληψη που διέφερε πολύ από αυτή που είχε η κοινή γνώμη της εποχής του. Για να βγει από αυτό το αρχιτεκτονικό τέλμα, στράφηκε στο παρελθόν και την λαϊκή παράδοση, όπου βρήκε την δική του «αλήθεια». Η αληθινή αρχιτεκτονική, κατ' αυτόν, ήταν ένα εργαλείο για να καλύπτει ο άνθρωπος τις ανάγκες του. Χρησιμοποίησε, λοιπόν, τα διδάγματα του παρελθόντος για να δημιουργήσει μία σύγχρονη αρχιτεκτονική που θα υπηρετεί και εξυπηρετεί τον άνθρωπο.

Σήμερα όμως, τα πράγματα είναι αρκετά διαφορετικά από την εποχή που, ο Άρη Κωνσταντίνιδη δήλωνε ότι πραγματική αρχιτεκτονική γίνεται με το τοπίο και τον άνθρωπο. Το φυσικό τοπίο της Αθήνας έχει αλλοιωθεί σε σημείο μη αναστρέψιμο. Για την κοινωνία μας, το φυσικό περιβάλλον είναι κάτι, το οποίο χρήζει μόνο εκμετάλλευσης, είτε οικονομικής, είτε ενεργειακής. Ο κοινωνικός ιστός είναι διασπασμένος. Δεν είναι μυστικό, ότι ζούμε στην εποχή της αποξένωσης και του ατομισμού. Η έπαρση του τεχνολογικού πολιτισμού, θεώρησε τις ανθρώπινες σχέσεις και την σχέση αυτών με την φύση, ως περιττή και ως εκ τούτου υποβαθμίστηκαν. Οι ανθρώπινες σχέσεις αλληλεγγύης συρρικνώθηκαν σε αυτές της οικογένειας.

Η αρχιτεκτονική έχει χάσει την κοινωνική της υπόσταση, και υπηρετεί τεχνοκρατικές και καταναλωτικές ανάγκες. Η τεχνολογική εξέλιξη και η εξειδίκευση έχουν συμβάλει στον αποπροσανατολισμό της σημασίας της αρχιτεκτονικής. Από την μία, μέσω της

εξειδίκευσης, ένας μηχανικός αδυνατεί να αντιληφθεί το όλο αρχιτεκτονικό έργο, έτσι το πεδίο γνώσεών του γίνεται μικρόκοσμος και αυτό επηρεάζει και την κοινωνική του αντίληψη. Από την άλλη, η τεχνολογική εξέλιξη έχει δώσει τρομερές δυνατότητες στο αντικείμενο και υπάρχει μια άλλη ευκολία στο να πραγματοποιηθούν ακόμη και ιδέες που παλιότερα φαίνονταν εξωπραγματικές, τροφοδοτώντας ακόμα περισσότερο την απομόνωση των επιστημών και ενισχύοντας την αντίληψη του «ειδικού». Σε μία τέτοια συνθήκη, η αρχιτεκτονική έρχεται να υπηρετήσει τον εαυτό της και όχι την κοινωνία.

«Κάναμε την τέχνη μας πόρνη» έλεγε ο Άρης Κωνσταντινίδης. Η αρχιτεκτονική αγοράζεται και πουλιέται, απομακρυσμένη από την φύση και από την κοινωνία, απλώς για να επιβεβαιώσει την ματαιοδοξία του κάθε αρχιτέκτονα, να κάνει κάτι διαφορετικό, να δημιουργήσει μια νέα τάση, να ξεχωρίσει μέσα στον ανταγωνισμό. Σε μία λάθος ανάγνωση της παράδοσης, το παρελθόν γίνεται ο κανόνας και η απλότητα της κατασκευής, στην οποία αναφέρονταν ο Άρης Κωνσταντινίδης, γίνεται αρχιτεκτονική τάση, γίνεται *minimal* και πάλι μένει να ανακυκλώνεται στην επιφάνεια της μορφής.

Μπορεί λοιπόν το διακύβευμα να μην βρίσκεται στην μία και μοναδικά λύση, αλλά να αφορά ένα συνολικό όραμα για την κοινωνία. Τότε, η αρχιτεκτονική ως κοινωνικό εργαλείο και όχι αυτοαναφορικά θα μπορεί να συμβάλει στην επίλυση κοινωνικών προβλημάτων. Και αντίστροφα η τριβή της με αυτά θα την ανατροφοδοτούν. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Άρης Κωνσταντινίδης μπόρεσε να επεκτείνει τη σκέψη του και το όραμά του μελετώντας την παράδοση της λαϊκής τάξης, δηλαδή μίας τάξης με εμφανή τα προβλήματα διαβίωσης. Η καθαρότητα και η ειλικρίνεια αυτή ήταν που τον βοήθησε να αντιληφθεί την δική του κοινωνία, με τα ίδια προβλήματα. Η στροφή λοιπόν, στο παρελθόν μπορεί να οδηγήσει στο να αναγνωριστούν οι διαχρονικές ανθρώπινες ανάγκες και να κατανοηθεί η σύγχρονη κοινωνία. Ύστερα η κάθε λύση για τα κοινωνικά προβλήματα θα παραχθεί από την κοινωνία την ίδια.

Z. Παραρτήματα

παράρτημα 1:

Βλ. και Κ.Η.ΜΠΙΡΗ, " Το παλιό Αθηναϊκό σπίτι" (Αθηναϊκά Μελέται, Τευχ. 3, 1940): "Θα βαδίσουμε προς τα στενά της παλιάς Αθήνας... τα στενά και στραβά σοκάκια της Τουρκοκρατίας. Δεν θα γνωρίσουμε βέβαια σ' αυτά τον πραγματικό τύπο του σπιτιού της Τουρκοκρατίας... Οι χαλκογραφίες όμως και οι επιγραφές των περιηγητών των προεπαναστατικών χρόνων και η "Σημείωσις των εκτιμήσεων" του αρχαιολογικού χώρου που έκανε η επιτροπή Κλεάνθους, Κομπατή και άλλων, θα μας βοηθήσουν να τ' αναπλάσσουμε στην αρχική τους μορφή, όπως ήταν πριν από την Επανάσταση. Ένας ψηλός αυλότοιχος κατάκλειστος τα προστάτευε από του δρόμου τη δημοσιότητα και τους κινδύνους. Το σπίτι ήταν χτισμένο στο βάθος του οικοπέδου. Όταν όπως ο προσανατολισμός το απαιτούσε, ήταν χτισμένο προς το μέρος του δρόμου και δεχόταν το φως και τον αέρα από την αυλή που κατείχε το μέσα μέρος. Ας πλησιάσουμε οπωσδήποτε ένα του δευτέρου αυτού είδους. Είναι διόροφο, όπως τα περισσότερα στην παλιά Αθήνα, με τη διαφορά ότι ο κάτω όροφος είναι χαμηλότερος στο ύψος του και τις περισσότερες φορές χωμένος λίγο στο έδαφος. Γι' αυτό και λέγεται κατώγι. Η εξωτερική του όψις προς το δρόμο είναι ένας τοίχος κατάκλειστος, ή έχει μερικά μικρά παράθυρα σιδερόφρακτα. Μόνο στο ανώγι υπάρχουν παράθυρα, κλεισμένα όμως κι' αυτά, σε άλλα σπίτια με πλεκτά καφάσια και σε άλλα με σιδεριές... Η μπασιά του σπιτιού είναι στο πλάι ασκέπαστη, σαν συνέχεια της αυλής. Ο ψηλός τοίχος, που την ορίζει προς τη μεριά του δρόμου, σχηματίζει στη μέση του την εξώπορτα. Όταν όμως το οικόπεδο είναι πολύ στενό και το κτήριο πιάνει πέρα ως πέρα την πρόσοψη, η εξώπορτα ανοίγεται στο κατώγι... Αυτή είναι η γενική έκφρασις του αθηναϊκού σπιτιού της Τουρκοκρατίας: απλά, κλειστή και σιωπηλή... Η αυλή με τα λουλούδια της, με τη

σκάλα και την άλλη αρχιτεκτονική διάταξη γύρω της, με την κίνηση της καθημερινής ζωής που συγκεντρώνει, χαρίζει το φως και τη χαρά σ' όλο το σπίτι. Κανένα σπίτι δεν υπάρχει στην παλιά Αθήνα, που να μην έχει την αυλή του, αν και τα οικόπεδα είναι όλα μάλλον μικρά. Και δεν μπορούσε να μην τη έχη αφού σ' αυτή ξανοίγεται το σπίτι και απ' αυτήν παίρνει τον αέρα και το φως. Αυτή είναι το κέντρο της ζωής του σπιτιού. Γι' αυτό δεν είναι ποτέ γυμνή και άχαρη. Στη μέση της είναι το πηγάδι- αν υπάρχει- και οσοδήποτε μικρή και αν είναι, πάντα έχει κάπου χώρο για μερικά δέντρα και για μία λουλουδιασμένη αλτάνα. Δεν έχουν όμως όλα τα σπίτια πηγάδι... -Το κτίριο απλώνεται στην πρόσοψη ή στο βάθος του οικοπέδου και στη μία από τις μεσοτοιχίες, εκείνη που είναι γυρισμένη κατά την ανατολή ή το νοτιά... Δωμάτια τη γραμμή, τόσο στο κατώγι όσο και στο ανώγι... Μια σειρά από καμάρες, που τρέχει κοντά στα δωμάτια του ανωγείου, σχηματίζει μία συνεχή σκεπαστή στοά, το σκεπαστό. Στα φτωχότερα σπίτια τη σχηματίζουν απλές ξύλινες κολώνες και πάτερα... Πάνω από το σκεπαστό, μπροστά στα δωμάτια του ανωγείου, σχηματίζεται ένα στενόμακρο λιακωτό ή ένα ξύλινο χαγιάτι, κλειστό στις πάντες του με τζαμαρίες και από πάνω με τη σκεπή. Μία πέτρινη ή μαρμάρινη σκάλα, στηριγμένη και αυτή στη ράχη μιας χαμηλής καμάρας, ανεβαίνει από την αυλή στο λιακωτό και φέρνει σε επικοινωνία το ανώγειο με το κάτω σπίτι. -Στο κατώγι γίνονται όλες οι βαριές δουλειές του σπιτιού και στεγάζονται όλες οι υπηρεσίες και τα αγαθά του νοικοκυριού, έμπυχα και άπυχα. Εκεί στο βάθος βρίσκονται οι λάκκοι, δηλαδή τα χωμένα στο έδαφος πιθάκια του λαδιού... και κάπου ένας ξενώνας, μουσαφίροντας... -Το ανώγι είναι το επισημότερο μέρος του σπιτιού... -Οι κάμαρες του ανωγείου είναι πολύ λιγότερες από τα διαμερίσματα που στεγάζονται στο κατώγι. Ο χώρος δε που περισσεύει πάνω από αυτό, είναι το μεγάλο λιακωτό, όπου, ανάλογα προς την περίστασι και την εποχή, απλώνεται η μπουγάδα, ο τραχανάς ή τα σύκα... Τα πεζούλια του λιακωτού και της σκάλας είναι καταστόλιστα από γλάστρες με όλα τα λουλούδια και τα μυριστικά την παλιάς αθηναϊκής κλωρίδας".

"Και τώρα ας φέρωμε τα βήματά μας προς τα άλλα σπίτια της παλιάς Αθήνας, χτισμένα δύο-τρία χρόνια μετά την απελευθέρωσι, όταν πια η Αθήνα ήταν πρωτεύουσα του κράτους... Ο παλιός ψηλός αυλότοιχος δεν υπάρχει πια, όπως δεν υπάρχει ο φόβος που τον επέβαλε... Πολύ σπάνια όμως χτίζεται πια το σπίτι στο βάθος της αυλής... Πολύ λίγο έχει αλλάξει η εσωτερική όψις και η διαρρύθμισις του αθηναϊκού σπιτιού: η αυλή είναι σχεδόν ίδια, όπως και στα παλιά χρόνια... -Γενικά όμως η κτιριολογική

συγκρότησις του σπιτιούλιγο μόνο διαφέρει από την παλιά... Βλέπομε δηλαδή πάλι στο αθηναϊκό σπίτι τη γνωστή από τα παλιότερα σειρά δωματίων γύρω από την αυλή, με τη στοά μπροστά τους στο ισόγειο -όχι πια κατώγι- και το χαγιάτι στο ανώγειο. Τώρα όμως η στοά — όταν είναι χτιστή και όχι ξύλινη- δεν σχηματίζεται με χαμηλές και απλωτές καμάρες, αλλά με τετραγωνικά υποστηλώματα που γεφυρώνονται ή με ευθύγραμμα επιστύλια ή με ρωμαϊκά τόξα... Ο αέρας και το φως λούζουν το σπίτι από όλες τις μεριές και οι πνοές των δέντρων και των λουλουδιών το μυρώνουν."

[...]Περιγραφή του Καμπούρογλου: "Ενώ εις τους δρόμους ωργίαζεν η βαρβαρότης, εις το σπίτι είχεν ασφαλώς εγκλεισθή ολόκληρος ο εθνολογικός του ελληνισμού πλούτος... Υψηλόν εξωτερικόν τοίχωμα περιέκλειε την αυλήν και την κυρίως οικίαν, τοποθετημένην συνήθως εις το βάθος και συμπληρούσαν δια της οπισθίας πλευράς της το τετράπλευρον του διαμερίσματος της πόλεως. Υπήρχον όμως και μερικάί, αι οποίαί είχον το πρόσωπόν τον επί της οδοῦ... Το σπίτι διηρείτο εις ανώ και κατώ. Εις το κατώγειον ήσαν: η τραπεζαρία, η κάμαρη των κορικιών, ο ανυφαντόλακκος, και η κάμαρη της ψυχοκόρης ή της κοπέλας. Χωριστά και πλαγίως, έξω πάντως του κυρίως κτηρίου, αλλά μετά τίνος συνεχείαν, ήσαν η κάμαρη του κοπελιού, το μαγειρείο, το φουρνάτσι, τα τσελλάρια, η πόρεψι, και προν την αυλήν το κοτέκι. Εις το ανώγειον ήσαν τα δωμάτια του ύπνου, ο ξενών -μουσαφίροντας,- και το χειμωνιάτικο, το οποίον πολλάκις συνεταυτίζετο με τον ξενώνα. Ωραίος δε, ευθύς μετά την είσοδόν του κυρίως σπιτιού και γραφικώτατος διάδρομος- το χαγιάτι... Εις το ανώγειον έφερεν ωραία μαρμαρίνη επί τόξων στηριζομένην κλίμαξ. Αυτή ήτο το καμάρι του αρχοντικού σπιτιού. Η αυλή είχε κηπάριον και συνήθως εις το κέντρο συντριβάνι με άφθονον, ιδιόκτητον ως επί το πολύ, νερό. Δύο ωραίαί εικόνες περιεσώθησαν της Αθηναϊκής οικίας επί Τουρκοκρατίας, θαυμάσαι δια την καλλιτεχνικήν αντίληψιν, την καλαίσθητον πολυτέλεια και ιδίως την γραφικότητα της αυλής με την κλιμακα και τα χαγιάτια του σπιτιού. -Ελπισμονήσαμεν, ότι εις την αυλήν ήτο και το πηγαδάκι..." (Αι παλαιάί Αθήνα, 1922, σ.462-463)

Α.ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Αρχείον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος, Τομ, Ε', 1939-1940, Τευχ.1, σ.198-205: "Αθηναϊκόν Αρχοντόσπιτο της Τουρκοκρατίας" σ.201: "Το ισόγειον είναι διαμορφωμένον κατά το προς την αυλήν τμήμα του ως στοά με ικανόν βάθος (3.90)", σ.205: "Υπεράνω της στοάς του ισογείου έχομεν εις το ανώγειον το ευρύχωρον χαγιάτι, αυτό τούτο δηλαδή το διαμέρισμα, όπερ εις τα σπίτια της βορείου Ελλάδος ονομάζεται πλιακός, κρεββάτα ή δοξάτος... Η γενική εμφάνις της προς αυλήν όψεως του χαγιατιού ομοιάζει καταπληκτικώς προς την των αττικών των ελληνιστικών οικιών, εν συνδυασμώ δε προς την κάτωθεν κιονοστήρικτον στοάν, προς την αρχαίαν ελληνικήν οικίαν. Η τελευταία δ' αυτή ομοιότης καθίσταται έτι μάλλον αισθητή όταν είναι ανοικτά τα τζαμιλίκια." *Κωνσταντινίδης Άρης, Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σελ62- 66*

παράρτημα 2:

...]Από απόψεως γραφικότητος του έμψυχου στοιχείου, ήτο επίσης αυτάρκης η πόλις, με καθαρώς ελληνικόν χαρακτήρα. Αυτούσιοι εκπρόσωποι όλων των διαμερισμάτων της Ελλάδος είχαν έλθει και είχαν γίνει πάροικοί της, διαλαλούντες και προσφέροντες εις την κοινωνίαν της πρωτευούσης τα εκλεκτότερα προϊόντα του τόπου των ή τα επιτηδεύματα δια τα οποία εφημίζοντο οι κάτοικοί του. Οι Θεσσαλοί κάστανα ζεστά κατά τα πρωινά του χειμώνος, γιαούρτι τα βράδρα, σαλέπι την νύχτα, στραγάλια, λικουδιές και αναψυκτικά του δρόμου όλην την ημέραν. Οι Ηπειρώται είχαν ως αποκλειστικότητά των τους φούρνους ως μαγαζάτορες και τα κουλούρια ως γυρολόγοι. Οι Αρκάδες, κατ' εξοχήν φιλόπονοι και οικονόμοι, απετέλουν την τάξιν των εφημεριδοπωλών, των μεταφορέων και των στιλοβατών, εις την αρχήν του σταδίου των. Δίotti όλοι σχεδόν εξειλίσσοντο κατόπιν ως επαγγελματίαι, ως επιστήμονες και ως επιχειρηματίαι. Οι νησιώται ειργάζοντες ως τεχνίται και εργάται οικοδομών, προσθέτοντες πολλοί από αυτούς, με τις τριμμένες φορεσιές των -βράκες, ζωνάρια, φέσια, κεφαλοδέσμους-

παράδοξον χρωματικόν τόνον εις την σκηνογραφίαν της σκαλωσιάς. Οι Κεφαλλίνες είχαν αποκλειστικότητα σχεδόν εις το επάγγελμα του κουρέως, ενώ συγχρόνως παρέδιδον μαθήματα κιθάρας, βιολιού και μαντολίνου και παρείχον υπηρεσίες νοσοκόμου -βεντούζες απλές και αιματηρές, αφαιμάξεις με βδέλλες, μικροεγχειρήσεις επιφανείας. Σπανιώτεροι οι Ζακυνθνοί, προσέφερον πούδραν, αρώματα και μαντολάτο του νησιού των. Δεν έλειπον οι αρειμάνιοι Ρουμελιώτες. Εγκατεστημένοι μερικοί από αυτούς εις πρόχειρες στάνες γύρω της πόλεως -εις τα Πετράλωνα, εις το Παγκράτι, εις τον Βριλησσόν παρά την Λεωφόρον Αλεξάνδρας ο Γερεμάνης και, παρά το τέρμα της οδού Ζωοδ. Πηγής, ο Τσακαγιάννης- περιφέροντο πρωί και απόγευμα εις τους δρόμους των συνοικιών με το γκιούμι των ανά τα χείρας πωλούντες πρόβειο γάλα ή περιέφερον μικρά κοπάδια από κατσίκες και επώλουν το γάλα απ' ευθείας από τον μαστόν του ζώου. Ενώ Μενιδιάτες και άλλοι κάτοικοι των περιχώρων, άνδρες και γυναίκες, μετέφερον με γαϊδουράκια και επώλουν λαχανικά, καυσόξυλα, χόστα, σαπούνι πρωτογόνου κατασκευής, κούμαρα τον χειμώνα και άλλους καρπούς εις την εποχήν των.

Όλοι οι γυρολόγοι διελάλουν με την ιδιωματικήν των προφοράν τα αγαθά ή τας τέχνας που προσέφερον. Εις την φωνητικήν όμως και θεαματικήν αυτήν έκφρασιν της ζωής της πόλεως παρενεβάλλοντο ως θλιβερά παραφωνία οι ζηπιάνοι, με τας θρηνώδεις ικεσίας των. Ιδιαίτερος δε μεταξύ αυτών, παρείχον φρικτήν εικόνα και κλαυθμηρισμούς οι Γκραβαρίτες ζηπιάνοι: Εσύροντο κυριολεκτικώς εις τα πεζοδρόμια, με διαστρεβλωμένα από τους γονείς των τα μέλη των κατά την νηπιακήν ηλικίαν, σκοπίμως. Δια να γίνουν δηλαδή φρικωδώς αξιολύπτοι ζηπιάνοι και "να καζαντήσουν εύκολα στις πλούσιες πολιτείες" " Παρακάτω ο κ.Μπίρης μας ενημερώνει και για του ήχους της πόλης. " [...] Εις τα καφενεία και εις τα εστιατόρια οι υπάλληλοι που εδέχοντο την παραγγελίαν του πελάτου, την μεταβίβαζον μεγαλοφώνως και τραγουδιστά από της θέσεως εις την οποίαν ευρίσκοντο, προς τον ταμπήν, δια την εκτέλεσιν. Ενώ η ωαπολιτάνική λατέρνα, πολιτογραφημένη πλέον εις τας Αθήνας με εγγραφήν εις τον κύλινδρόν της του εκάστοτε ρεπερτορίου της ταραντέλας, περιφέρετο επ' ώμου ανά την Αγοράν και τας συνοικίας, από καφενείου εις καφενείου την ημέραν και από ταβέρνας

εις ταβέρνας τα βράδια, αρδεύουσα με τας μελωδίας της τα αισθήματα των θαμώνων των.

[...] Το τραγούδι ηκούετο παντού -εις τους δρόμους, εις τα εργαστήρια, εις τας αυλάς των λαϊκών σπιτιών. Ενώ, από τα ανοικτά παράθυρα των σπιτιών της ευπόρου τάξεως, συχνά εξεχύνοντο μελωδία κλασσικής μουσικής από τα χείλη και από το πιάνο της δεσποινίδος. Πραγματικόν όμως λαϊκόν ωδείον απετέλει κάθε οικοδομή όταν ευρίσκετο εις τας τελειώματά της, εις τας τελευταίας και αθουρύβους περιποιήσεις της από τους ελειοχρωματιστάς και, ιδίως, από τους κοσμητογράφους" [...] Από απόψεως γραφικότητος του έμφυχου στοιχείου, ήτο επίσης αυτάρκης η πόλις, με καθαρώς ελληνικόν χαρακτήρα. Αυτούσιοι εκπρόσωποι όλων των διαμερισμάτων της Ελλάδος είχαν έλθει και είχαν γίνει πάροικοί της, διαλαλούντες και προσφέροντες εις την κοινωνίαν της πρωτεύουσας τα εκλεκτότερα προϊόντα του τόπου των ή τα επιτηδεύματα δια τα οποία εφημίζοντο οι κάτοικοί του. Οι Θεσσαλοί κάστανα ζεστά κατά τα πρωινά του χειμῶνος, γιαούρτι τα βράδια, σαλέπι την νύχτα, στραγάλια, λικουδιές και αναψυκτικά του δρόμου όλην την ημέραν. Οι Ηπειρώται είχαν ως αποκλειστικότητά των τους φούρνους ως μαγαζάτορες και τα κουλούρια ως γυρολόγοι. Οι Αρκάδες, κατ' εξοχήν φιλόπονοι και οικονόμοι, απετέλουν την τάξιν των εφημεριδοπωλών, των μεταφορέων και των στιλοβατών, εις την αρχήν του σταδίου των. Διότι όλοι σχεδόν εξειλίσσοντο κατόπιν ως επαγγελματίαι, ως επιστήμονες και ως επιχειρηματίαι. Οι νησιώται ειργάζοντες ως τεχνίται και εργάται οικοδομών, προσθέτοντες πολλοί από αυτούς, με τις τριμμένες φορεσιές των -βράκες, ζωνάρια, φέσια, κεφαλοδέσμοις- παράδοξον χρωματικών τόνον εις την σκηνογραφίαν της σκαλωσιάς. Οι Κεφαλλίνες είχαν αποκλειστικότητα σχεδόν εις το επάγγελμα του κουρέως, ενώ συγχρόνως παρέδιδον μαθήματα κιθάρας, βιολιού και μαντολίνου και παρείχον υπηρεσίες νοσοκόμου -βεντούζες απλές και αιματηρές, αφαιμάξεις με βδέλλες, μικροεχειρήσεις επιφανείας. Σπανιώτεροι οι Ζακυνθνοί, προσέφερον πούδραν, αρώματα και μαντολάτο του νησιού των. Δεν έλειπον οι αρειμάνιοι Ρουμελιώτες. Εγκατεστημένοι μερικοί από αυτούς εις πρόχειρες στάνες γύρω της πόλεως -εις τα Πετράλωνα, εις το Παγκράτι, εις τον Βριλησσόν παρά

την Λεωφόρον Αλεξάνδρας ο Γερεμάνης και, παρά το τέρμα της οδού Ζωοδ. Πηγής, ο Τσακαγιάννης- περιφέροντο πρωί και απόγευμα εις τους δρόμους των συνοικιών με το γκιούμι των ανά τα χείρας πωλούντες πρόβειο γάλα ή περιέφερον μικρά κοπάδια από κατσίκες και επώλουν το γάλα απ' ευθείας από τον μαστόν του ζώου. Ενώ Μενιδιάτες και άλλοι κάτοικοι των περιχώρων, άνδρες και γυναίκες, μετέφερον με γαϊδουράκια και επώλουν λαχανικά, καυσόξυλα, χόστα, σαπούνι πρωτογόνου κατασκευής, κούμαρα τον χειμώνα και άλλους καρπούς εις την εποχήν των.

Όλοι οι γυρολόγοι διελάουν με την ιδιωματικήν των προφοράν τα αγαθά ή τας τέχνας που προσέφερον. Εις την φωνητικήν όμως και θεαματικήν αυτήν έκφρασιν της ζωής της πόλεως παρενεβάλλοντο ως θλιβερά παραφωνία οι ζητιάνοι, με τας θρηνώδεις ικεσίας των. Ιδιαιτέρως δε μεταξύ αυτών, παρείχον φρικτήν εικόνα και κλαυθμηρισμούς οι Γκραβαρίτες ζητιάνοι: Εσύροντο κυριολεκτικώς εις τα πεζοδρόμια, με διαστρεβλωμένα από τους γονείς των τα μέλη των κατά την νηπιακήν ηλικίαν, σκοπίμως. Δια να γίνουν δηλαδή φρικωδώς αξιολύπητοι ζητιάνοι και "να καζαντήσουν εύκολα στις πλούσιες πολιτείες" " Παρακάτω ο κ.Μπίρης μας ενημερώνει και για του ήχους της πόλης. " [...] Εις τα καφενεία και εις τα εστιατόρια οι υπάλληλοι που εδέχοντο την παραγγελίαν του πελάτου, την μεταβίβαζον μεγαλοφώνως και τραγουδιστά από της θέσεως εις την οποίαν ευρίσκοντο, προς τον ταμπήν, δια την εκτέλεσιν. Ενώ η ωαπολιτανική λατέρνα, πολιτογραφημένη πλέον εις τας Αθήνας με εγγραφήν εις τον κύλινδρόν της του εκάστοτε ρεπερτορίου της ταραντέλας, περιφέρετο επ' ώμου ανά την Αγοράν και τας συνοικίας, από καφενείου εις καφενείου την ημέραν και από ταβέρνας εις ταβέρνας τα βράδυα, αρδεύουσα με τας μελωδίας της τα αισθήματα των θαμώνων των.

[...] Το τραγούδι ηκούετο παντού -εις τους δρόμους, εις τα εργαστήρια, εις τας αυλάς των λαϊκών σπιτιών. Ενώ, από τα ανοικτά παράθυρα των σπιτιών της ευπόρου τάξεως, συχνά εξεχύνοντο μελωδίαί κλασσικής μουσικής από τα χείλη και από το πιάνο της δεσποινίδος. Πραγματικόν όμως λαϊκόν ωδείον απετέλει κάθε οικοδομή όταν ευρίσκετο εις τας τελειώματά της, εις τας τελευταίας και αθορύβους περιποιήσεις της από τους ελειοχρωματιστάς και, ιδίως, από τους κοσμητογράφους" *Μπίρης Η. Κώστας, Αι Αθήναι- από του 19ου εις τον 20ου αιώνα, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2005, σελ246*

Η. Βιβλιογραφία

1. Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας, Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου και Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου, 1984 *La ville weohellenique Heretages ottomans et etat Grec*, τόμος 02, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985
2. Κονταράτος Σάββας, Αρχιτεκτονική και παράδοση : Ιδεολογίες, πρακτικές και προβλήματα στη χρήση του αρχιτεκτονικού παρελθόντος, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1986
3. Κοτιώνης Ζήσης, Η τρέλα του τόπου- Αρχιτεκτονική στο ελληνικό τοπίο, Εκδόσεις Εκκρεμές, Αθήνα 2004
4. Κωνσταντινίδης Άρης, Για την αρχιτεκτονική- δημοσιεύματα σε εφημερίδες, σε περιοδικά και σε βιβλία 1940-1982, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011
5. Κωνσταντινίδης Άρης, Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011
6. Κωνσταντινίδης Άρης, Η Αρχιτεκτονική της Αρχιτεκτονικής, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2013

7. Λάββας Γεώργιος Π., Επίτομη ιστορία της αρχιτεκτονικής, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002
8. Πικιώνης Δημήτρης, Κείμενα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2010
9. Μιχελί Λίζα, Η Αθήνα σε τόνους ελάσσονες, Εκδόσεις Δρώμενα, Αθήνα 1987
10. Μπαστέα Ελένη, Αθήνα 1834-1896: Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση, εκδόσεις Libro, Αθήνα 2008
11. Μπίρης Γ. Μάνος, Αθηναϊκή αρχιτεκτονική 1875-1925, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2003
12. Μπίρης Η. Κώστας, Αι Αθήναι- από του 19ου εις τον 20ου αιώνα, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2005
13. Σαρηγιάνης Μ. Γεώργιος, Αθήνα, 1830-2000: Εξέλιξη- Πολεοδομία- Μεταφορές, Εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα 2000
14. Συλλογικό, Πικιώνης Δημήτρης 1887-1968, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2010
15. Τραυλός Ιωάννης Ν., Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών : Από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου αιώνας, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2005
16. Τσάτσος Κ.- Σεφέρης Γ., Ένας διάλογος για την ποίηση, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1988
17. Φιλιππίδης Δημήτρης, Νεοελληνική αρχιτεκτονική- αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1984
18. Φιλιππίδης Δημήτρης, Πέντε δοκίμια για τον Άρη Κωνσταντινίδη, εκδόσεις Libro, Αθήνα 1997
19. Φιλιππίδης Δημήτρης, Ανθολογία κειμένων ελληνικής αρχιτεκτονικής 1925-2002, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2006

20. Miller Henri, Ο Κολοσσός του Αμαρουσίου, Καρατζαφέρη Ιωάννα, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2004
21. Frompton Kenneth, Μοντέρνα αρχιτεκτονική Ιστορία καί κριτική, Ανδρουλάκης Θόδωρος, Παγκάλου Μαρία, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1987
22. Raroport Amos, Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες, Φιλιππίδης Δημήτρης, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2010
23. Sennet Richard, Η τυραννία της οικειότητας- ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος στο δυτικό πολιτισμό, Μέρτικας Ν. Γιώργος , εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1999
24. Arthur Schopenhauer, The word as will and idea, R. B. Haldane, J. Kemp, M.A., εκδόσεις Kegan Paul, Trench, Tröbner & Co, Λονδίνο 1909
25. Back to the (boot) roots, επιλεγμένα θέματα απ' τον ιμπεριαλιστικό 19ο αιώνα του ελληνικού κράτους, σειρά anti-imp, τόμος 2ος, εκδ. αντισχολείο, Αθήνα, Ιούνιος 2010
26. Τα μυστικά του βούρκου, καλά κρυμμένα μυστικά του ελληνικού ιμπεριαλισμού στον 20ο αιώνα (α' μέρος: 1914 - 1922), σειρά anti-imp, τόμος 3ος, εκδ. αντισχολείο, Οκτώβριος 2010

Περιοδικά

1. Η νεοκλασική πολεοδομία ως ιδεολογικός μηχανισμός κατά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, Κομπρεσέρ, τεύχ. 02, Αθήνα 2011
2. Κόκκου Αγγελική, Τα πρώτα αθηναϊκά σπίτια (1832-1860), Αρχαιολογία , τευχ. 02, Φεβρουάριος 1982

3. Παπαζώτος Θανάσης, Το αστικό βυζαντινό σπίτι, Αρχαιολογία , τευχ. 02, Φεβρουάριος 1982
4. Τριανταφυλλίδη Ζώνη, Το σπίτι στον ελληνικό χώρο, Αρχαιολογία , τευχ. 02, Φεβρουάριος 1982

Διαλέξεις

1. Βογιατζή Αμαλία, Δημητριάδη Έφη, Διερευνώντας τα όρια δημοσίου και ιδιωτικού. Αθήνα 19ος-20ος αιώνας», Αθήνα 2006
2. Γιαννικοπούλου Λυδία, Ο κριτικός τοπικισμός στην Ελλάδα, Αθήνα, Δεκέμβρης 1989
3. Παπαδάκη Αλεξάνδρα, Τσαπάκη Έλενα, Νεοελληνική αρχιτεκτονική και ταυτότητα ζήτημα της ελληνικότητας, Ξάνθη 2010

Ηλεκτρονική Βιβλιογραφία

<https://vimeo.com/80899709>

Πηγές φωτογραφιών

φωτογραφία εξωφύλλου: Κωνσταντινίδης Άρης, Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σελ. 68

1. Κωνσταντινίδης Άρης, Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σελ.56,29

2. Κωνσταντινίδης Άρης, Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σελ.96

3. Μπαστέα Ελένη, Αθήνα 1834-1896: Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση, εκδόσεις Libro, Αθήνα 2008, σελ. 37

4. Μπαστέα Ελένη, Αθήνα 1834-1896: Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση, εκδόσεις Libro, Αθήνα 2008, σελ. 154

5. Μπαστέα Ελένη, Αθήνα 1834-1896: Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση, εκδόσεις Libro, Αθήνα 2008, σελ. 313

6. Μπαστέα Ελένη, Αθήνα 1834-1896: Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση, εκδόσεις Libro, Αθήνα 2008, σελ. 302

7. Μπαστέα Ελένη, Αθήνα 1834-1896: Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση, εκδόσεις Libro, Αθήνα 2008, σελ. 245

8. Μπαστέα Ελένη, Αθήνα 1834-1896: Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση, εκδόσεις Libro, Αθήνα 2008, σελ. 370
9. Μπαστέα Ελένη, Αθήνα 1834-1896: Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση, εκδόσεις Libro, Αθήνα 2008, σελ. 377
10. Φιλιππίδης Δημήτρης, Νεοελληνική αρχιτεκτονική- αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1984, σελ. 103
11. http://el.wikipedia.org/wiki/Αριστοτέλης_Ζάχος
12. <https://paletaart.wordpress.com/2013/12/11/χατζημιχάλη-αγγελική>
13. Γιαννικοπούλου Λυδία, Ο κριτικός τοπικισμός στην Ελλάδα, Αθήνα, Δεκέμβρης 1989, σελ. 25
14. Γιαννικοπούλου Λυδία, Ο κριτικός τοπικισμός στην Ελλάδα, Αθήνα, Δεκέμβρης 1989, σελ. 25
15. Φιλιππίδης Δημήτρης, Νεοελληνική αρχιτεκτονική- αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1984, σελ. 276
16. Μπίρης Η. Κώστας, Αι Αθήναι- από του 19ου εις τον 20ου αιώνα, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2005, σελ. 237
17. Μπίρης Η. Κώστας, Αι Αθήναι- από του 19ου εις τον 20ου αιώνα, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2005, σελ. 265
18. <https://vimeo.com/80899709>
19. Φιλιππίδης Δημήτρης, Νεοελληνική αρχιτεκτονική- αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1984, σελ. 393
20. <http://trikkipress.gr/%CF%84%CE%B1->

% C F % 8 0 % C F % 8 1 % C F % 8 E % C F % 8 4 % C E % B 1 -
 % C E % B E % C E % B 5 % C E % B D % C E % A F % C E % B 1 - % C F % 8 4 % C E % B F % C F % 8 5 -
 % C E % A C % C F % 8 1 % C E % B 7 - % C E % B A % C F % 8 9 % C E % B D % C F % 8 3 % C F % 8 4 % C E % B 1 % C E
 % B D % C F % 8 4 % C E % B 9 % C E % B D % C E % A F % C E % B 4 % C E % B 7 /

21. <https://vimeo.com/80899709>
22. Φιλιππίδης Δημήτρης, Νεοελληνική αρχιτεκτονική- αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1984, σελ. 310
23. Τραυλός Ιωάννης Ν., Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών : Από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου αιώνας, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2005, σελ. 117
24. Τραυλός Ιωάννης Ν., Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών : Από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου αιώνας, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2005, σελ. 227
25. Κωνσταντινίδης Άρης, Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σελ. 38
26. Κωνσταντινίδης Άρης, Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σελ. 67
27. Μπίρης Η. Κώστας, Αι Αθήναι- από του 19ου εις τον 20ου αιώνα, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2005, σελ.265
28. σκίτσο μελέτης, προσωπικό αρχείο
29. Κωνσταντινίδης Άρης, Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σελ.99
30. σκίτσο μελέτης, προσωπικό αρχείο
31. σκίτσο μελέτης, προσωπικό αρχείο
32. Κωνσταντινίδης Άρης, Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σελ. 77

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΕΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΔΙΑΛΕΞΗ

10 ΜΑΡΤΙΟΥ 2015
